

Narodnooslobodilački pokret u uslovima krize i oživljavanja. Uspon ustanka u Sremu

Partijski centar u Beogradu - metod rukovođenja

Uloga Blagoja Neškovića 1942-1943. sporna je u literaturi i među savremenicima. Za jedne je Nešković uspeo da obezbedi aktivnost pokrajinskog partijskog punkta u okupiranom Beogradu, izložen mnogim opasnostima, od najraznovrsnijih provokatora, neprijateljskih „agenata izviđača“, infiltriranih ljudi Specijalne policije i Gestapoa u redove Partije posle niza provala; nastavio je da radi u uslovima depresije i beznađa nastalih naglim porazom partizanskih snaga u zapadnoj Srbiji krajem novembra 1941. godine. Uspevao je da putem pisama i kurira održi partijsku organizaciju Srbije kao celinu, poveže komitete i aktiviste, prenese direktive, obezbedi rad „tehnikama“ CK KPJ i PK KPJ za Srbiju u Beogradu, čak i da pokrene list „Glas“ u Beogradu polovinom 1942. godine.

Zahvaljujući punktu PK KPJ za Srbiju održavana je veza sa Organizacionim sekretarijatom CK KPJ za neoslobođene krajeve u Zagrebu, sa Sremom, Banatom, Kosovom i Metohijom, Makedonijom, Bugarskom radničkom partijom. Sve te veze bile su povremene, sporadične, nesistematične, ali su uz najveće opasnosti otkrivanja i prekide ipak funkcionisale. Neposredno je rukovodio tehničkim aparatom PK KPJ za Srbiju i tehnikama Partije u okupiranom Beogradu. Držao je u svojim rukama sve veze, kurire, komunikaciju sa komitetima i kadrovima u unutrašnjosti. Naknadno mu se zamera da je bio sklon da veruje da se bitka u toku dobija u gradovima, kao u Bugarskoj i Grčkoj, pa da samim tim nije hteo da izađe na slobodnu teritoriju Srbije, pre svega onu na jugu. Kada je CK KPJ zatražio povlačenje kompromitovanih kadrova iz Beograda na oslobođenu teritoriju, Nešković se, po jednim, oglušio, a po drugima ova akcija je bila onemogućena gubitkom tzv. Užičke republike. Neki Neškovićevi savremenici (Spasenija Babović) smatraju da je Nešković bio demoralisan partizanskim neuspesima u jesen 1941. godine. Po njima, on je i pre toga verovao da će se sve završiti kao u Španiji, porazom, ukopavajući se što dublje u Beogradu, u očekivanju da će Tito i Ranković posle poraza - sa ostalim delom rukovodstva - potražiti spas u Beogradu. U slučaju njihovog povratka smatrao je da je dužan da bude na licu mesta, sa ključevima ilegalnih stanova, vezama i javkama."

» B. Petranović, Istorija Jugoslavije 1918-1988, II, Beograd, 1988, 111-119.

Nešković je optuživan za pasivnost i metod rada koji se naziva „bunkerisanjem“. Olako se ispušta iz vida da je bio najistaknutiji predstavnik KPJ u istočnom delu Jugoslavije, da je ostao u dubokoj pozadini neprijatelja, da je i najmanja neopreznost u vreme pokušaja Gestapoa da do kraja „izbuši“ organizacije Partije i SKOJ-a mogla izazvati katastrofalne posledice po celinu organizacije. Slanjem uputstava okružnim komitetima Pokrajinski komitet je davao glas o svom postojanju. Osim toga, povezivao je u jedinstvenu celinu razdrobljene organe, među sobom slabo povezane, i same - pod uslovima terora - zakonspirisane. Nešković je u Beogradu imao i brigu o sovjetskom obaveštajnom punktu i odbiru kadrova KPJ koji će raditi za taj .punkt, koji je do kraja izgradio Mustafa Golubić.²⁾

Sa istoriografske tačke gledišta izgleda bitno, nasuprot svim različitim gledištima, da u galeriji partijskih konspiratora Neškoviću pripada jedno od počasnih mesta, a u Beogradu se bez takvog načina rada nije bilo moguće održati. Istrajno je ostao u Beogradu sprovodeći direktive, iako su svakodnevno nestajali saradnici u provalama okupatora i kolaboracionističke policije. Ako se izuzme direktiva CK KPJ s početka 1942. da napusti Beograd, Nešković nije dobijao slična naređenja u narednom periodu. Na drugoj strani, Neškovićevo zadržavanje u bunkeru, sa stanovišta razgorevanja narodnooslobodilačke borbe, svakako nije bilo aktivno i inspirativno. Takav rad odgovarao je i njegovoj konspirativnoj sklonosti, shvatanju situacije u Srbiji i nije bio u koliziji sa stavom rukovodstva KPJ. Umrtvljivanje rukovodstva u Srbiji bilo je određeno teškim partizanskim porazom i plimom okupatorsko-kolaboracionističke reakcije koja je paralisala oživljavanje narodnooslobodilačke borbe, bar do 1943. godine, kada je Nešković i napustio svoj beogradski bunker. Oživljavanje pokreta sinhronizovano je sa preuzimanjem strateške inicijative u ruke saveznika na velikim frontovima, dolaskom Svetozara Vukmanovića na jug, kontinuitetom narodnooslobodilačke borbe na jugu Srbije. Tada je već postojalo očigledno da će se težište narodnooslobodilačkog pokreta morati pomerati sa zapada Jugoslavije na istok.

Rukovodstvo partijske organizacije palo je na pleća usamljenog sekretara PK KPJ za Srbiju Blagoja Neškovića, koji je morao da radi sa nepotpunim („krnjim“) Pokrajinskim komitetom i Glavnim štabom, jer se i Radivoje Jovanović u Šumadiji takođe nalazio u dubokoj

²⁾ Punkt je bio jedan od beočuga kanala: Prag - Beč - Maribor - Zagreb - Beograd - Sofija. U tom punktu su se nalazili: Mate Vidaković, Čedo Kruševac, Radivoje Uvalić, Vojislav Vučković, inž. Lazar Simić, Jovan Božović, Dragutin Golić, dr Velja Kosanović. Posle hapšenja Golubića, 7. juna 1941, rukovodstvo je preuzeo Mate Vidaković. Ovaj punkt je imao i svoju radio-stanicu, smeštenu u Histološkom institutu Medicinskog fakulteta, o kojoj je brinuo Pavle Savić. Radio-stanica je nastradala prilikom bombardovanja, a novu je obezbedio vojni ataše sovjetskog poslanstva koju je Pavle Savić izneo na slobodnu teritoriju. Vezu između beogradskog i zagrebačkog punkta (Antonov - Ivan Srebrenjak) održavao je Steva Krajačić. Članovi ovog punkta digli su slagalište municije u Smederevskoj tvrđavi. Vezu sa ovim punktom održavao je B. Nešković.

ilegalnosti. Značajno je istaći da su najveći stepen žilavosti, upornosti i organizacione snage, stalnim obnavljanjem, pokazale regionalne partijske organizacije - okružni komiteti, koji su se uprkos teroru održali sve vreme.

Nešković je do savršenstva izgradio ilegalni aparat tehničkih veza. Aparat Pokrajinskog komiteta bio je odvojen i od Mesnog komiteta; kuriri nisu znali gde ko od njih stanuje, a ni onaj kome su poruka ili pisma bili upućeni. Zabranjene su sve lične veze, sem na izvršavanju zajedničkih partijskih zadataka. Sa Pokrajinskim komitetom, odnosno sekretarom „drugom Mihajlom“, kontaktiralo je što manje ljudi, iz razloga bezbednosti. Pokrajinski komitet je imao jednu mrežu kurira, a Tehnika Pokrajinskog komiteta drugu. Materijal je prenošen u koferima ili kantama sa duplim dnom. Aparatom PK rukovodio je Blagoje Nešković, a Tehnikom Svetislav Kanački, radnik i španski borac. Nešković je neposredno bio povezan sa Branom Perović, koja je ostvarivala veze sa Miladom Rajter, a ova sa Elzom Meterle i Jelicom Babček, koje su držale vezu sa Zagrebom. Vezu sa Vojvodinom održavao je Dura Jovanović. Poštu koju je primala Milada Rajter, Perovićeva je prenosila Neškoviću.³⁻¹

Pod partijskom tehnikom podrazumevala se izdavačka delatnost partijskih rukovodstava: CK KPJ, PK KPJ za Srbiju, okružnih rukovodstava i mesnih komiteta. Rukovodstvo KPJ pre rata posvetilo je značajnu pažnju stvaranju svoje „tehlike“, što se pokazalo kao dalekovidno u narednoj fazi borbe za osvajanje vlasti u uslovima okupacije. Tehlike su izdavale proglose, letke, brošure, čak i knjige. Vidnu ulogu u ovom poslu uoči rata imao je Svetozar Vukmanović Tempo, kao šef centralne partijske tehlike.⁴⁾ Pored partijskih proglosa štamparija CK KPJ štampala je i biltene Glavnog, odnosno Vrhovnog štaba NOPOJ, Istoriju SKP(b) u dve knjige, „Glas“, organ JNOF-a Srbije od drugog broja. Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju takođe je raspolagao tajnom štamparijom.^{5^} Mesni komitet KPJ za Beograd koristio je za partijske materijale šapirograf. Pri okružnim komitetima su, takođe, postojale partijske tehlike snabdevene geštetnerima, radio-aparatima, pisaćim mašinama. Tehlike su funkcionisale i u pojedinim partizanskim odredima: Leskovačkom, Babičkom i Jablaničkom NOP odredu. Radile su i tehlike okružnih komiteta Leskovac, Zaječar, Kruševac, Valjevo, Požarevac. Sreski komitet KPJ za Kosmaj imao je svoju tehniku. Okružni komitet KPJ za Arandjelovac izdavao je maja 1942. list „Ustanička Šumadija“.⁶⁾ Sem partijskog materijala, najviše su štampani proglosi i leci upućivani bugarskim vojnicima, povodom godišnjica

^{3>} Dr V. Glišić, Komunistička partija Jugoslavije u Srbiji 1941-1945, knj. prva, Beograd, 1975, 241.

⁴⁾ Svetozar Vukmanović Tempo, Revolucija koja teče, knj. 1, Beograd, 1971, 144-147.

⁵⁾ KPJ Srbije je raspolagala štamparijom CK KPJ u Beogradu, na Banjičkom Vencu, kojom je od polovine septembra 1941. rukovodio B. Nešković, kao i štamparijom na Avalskom drumu.

⁶⁾ Zbornik NOR, tom I, 3,211, PK KPJ za Srbiju - OK KPJ za Arandjelovac, 20. maj 1942.

27. marta, oktobarske revolucije, smrti Lenjina, napada Nemačke na SSSR, povodom 1. maja itd.

Pokrajinski komitet održavao je vezu sa okružnim komitetima za Arandjelovac, Požarevac, Kruševac, Kraljevo, Valjevo, Leskovac, Zaječar, sa Sreskim komitetom za Kosmaj, Mesnim komitetom u Šapcu. Krajem januara 1942. Pokrajinski komitet je na osnovu direktive CK KPJ formirao Poverenstvo za „istočnu Srbiju“ od tri člana sa sedištem u Nišu.⁷¹ Razbijeni okružni komiteti u Užicu i Šapcu nisu se mogli obnoviti zbog terora okupatora i kolaboracionista. Partijska organizacija Užica bila je januara 1943. pripojena Okružnoj partijskoj organizaciji Čačka, koja je gotovo cela nastradala krajem februara 1943, kada su pripadnici Srpske državne straže (SDS) uspeali da otkriju sklonište OK KPJ u selu Vapi. Okružni komitet Čačak ponovo je formiran maja 1943. godine, ali je radi lakšeg rukovođenja podeljen na srezove: takovski, ljubički, trnavski i dragačevski. Slična podela izvršena je i u drugim krajevima Srbije, tako da su organizacijama - ćelijama rukovodili sreski komiteti. Preko sreskih rukovodstava pokušavalo se da se ponovo organizuje partijski rad i u srezovima užičkog okruga - požeškom, moravičkom i ariljskom.⁸⁾

Novoimenovani Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju obrazovan u Sandžaku nije se mogao okupiti u punom sastavu. Sudbina vojno-političkog rukovodstva Srbije bila je da 1942-1944. ne radi u punom sastavu. Pokrajinski komitet činili su, sem Neškovića, Mirko Tomić koji se do dolaska u Beograd nalazio sa partizanskim odredima u zapadnoj Srbiji, Moma Marković je bio u istočnoj Srbiji a Miloš Mamić i Vasilije Buha u južnoj Srbiji, dok su u Sandžaku ostali Spasenija Babović, Ljubinka Milosavljević, Srba Josipović i Mitra Mitrović.⁹¹ Od polovine 1942. Biro Pokrajinskog komiteta sačinjavali su Nešković, Mirko Tomić i Vasilije Buha. Decembra 1942. Pokrajinski komitet radio je u sastavu: Nešković, Tomić, Buha, Moma Marković i Dragi Stamenković, kao sekretar SKOJ-a. Posle Tomićeve pogibije, januara 1945, Pokrajinski komitet sastojao se od Neškovića, Buhe, Markovića, Nedeljka Karajičića i Dragog Stamenkovića.¹⁰¹ Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju ostao je praktično nepopunjen od povlačenja iz Užica do leta 1944. godine, što je bilo u nadležnosti CK KPJ, koji ništa u tom pravcu nije preduzeo. Analogija sa okružnim komitetima u Srbiji pokazuje, međutim, da je rukovodstvo u Srbiji radilo suprotno od jugoslovenskog rukovodstva njihovim stalnim popunjavanjem.¹¹¹

Iz Beograda su održavane veze sa partijskim rukovodstvima Makedonije, Vojvodine, Kosova i Metohije, neredovne i spore. Komunikacija

[^] V. Glišić, n.d., 233.

Dr M. Borković, Komunistička partija u Srbiji 1941-1945, knj. druga, Beograd, 1974, 34.

⁹⁾ D. Aleksić, Partizanski odredi u zapadnoj Srbiji u zimu 1941-1942. godine, Tokovi revolucije, Zbornik istorijskih radova, XIX, Beograd, 262.

V. Glišić, n.d., 236-8.

¹ S. Petrović, Rukovođenje... 473.

preko kurira je, pri tom, bila krajnje opasna u uslovima stalnih provala i pritiska okupatorske i kolaboracionističke policije. Preko Organizacionog sekretarijata za neoslobođene krajeve u Zagrebu, sa Edvardom Kardeljom i Ivom Lolom Ribarom na čelu, uspostavljene su veze i sa delom centralnog rukovodstva. Nešković je smatrao da iz Beograda ima mogućnost održavanja najboljih veza i sa Bugarskom radničkom partijom.

Duboko ukopan u Beogradu, do maksimuma zakonspirisan u uslovima stalnih progona pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta i provala koje su rastrojavale beogradsku organizaciju, Nešković nije nameravao da se pomera, smatrajući da iz Beograda, najbolje izvršava naloge jugoslovenskog rukovodstva usmeravanjem Partije u Srbiji i održavanjem veza sa susednim oblastima.

Veza sa Makedonijom jedno vreme išla je preko Grdelice i Vranja, kao i veza Makedonije sa južnom Srbijom. Makedoniji se posvećivala pažnja zbog mogućnosti povezivanja, preko nje, sa Albanijom i Bugarskom. Kada je u leto 1942. u Makedoniju upućen Dobrivoje Radosavljević, kao instruktor CK KPJ, ustanovljena je veza preko Crne Trave. Veze sa Kosovom i Metohijom ostvarivane su preko Raške i Kosovske Mitrovice.¹²⁾

Veze sa istočnom Bosnom bile su teško ostvarljive 1942, jer je granica na Drini strogo čuvana od jedinica Srpske državne straže i Ruskog zaštitnog korpusa. Ostali su neuspešni pokušaji uspostavljanja veza preko Okružnog komiteta za Valjevo, kao i preko Mačve.

Najteže su uspostavljene veze sa Banatom, jer se radilo o prelazu Dunava, oštroj kontroli folksdojčera, a na drugoj strani visokom stepenu zakonspirisanosti banatskih komunista posle razbijanja odreda i „baziranja" u zimu 1941-1942. godine. Pokrajinski komitet uspeo je da uspostavi vezu sa Žarkom Zrenjaninom tek oktobra 1942, ali je početkom novembra Zrenjanin poginuo i srpsko rukovodstvo ostalo je ponovo bez veze sa banatskim komunistima.

Pored veza sa okružnim komitetima, pronalazeni su i osiguravani kanali sa partizanskim grupama i odredima: prema Kosmaju, preko vračarskog sreza, preko Lazarevca za 1. Šumadijski odred, zatim preko Posavskog odreda. Intenzivne veze između Mačve i Posavine sa Sremom i obratno u vreme ustanka od jeseni 1941. presahnule su i ostvarivane u daleko težim uslovima, preko Zemuna sa Okružnim komitetom za Srem. Preko Srema su stizali ilegalci iz Hrvatske i Vojvodine, a iz Zemuna je na slobodnu teritoriju prešao dr Ivan Ribar. Tom vezom u Beograd je, decembra 1942, stigao i Svetozar Vukmanović Tempo na putu za jug u specijalnoj misiji Vrhovnog štaba i CK KPJ.¹⁴⁾

U periodu ustanka 1941. partijsko i vojno rukovodstvo Srbije - Pokrajinski komitet i Glavni štab Srbije nalazili su se praktično pod

¹²⁾ V. Glišić, n.d., 255.

¹³⁾ Isto, 261.

¹⁴⁾ S. Vukmanović Tempo, n.d., 298.

rukovodstvom CK KPJ i Vrhovnog štaba. Individualitet srpskog vojno-političkog rukovodstva nedovoljno se osećao. Hijerarhija organa i centralizovana struktura rukovođenja u Partiji, sa Titovim izdvajanjem i praksom da svim bitnim odlukama, inicijativama i zamislima daje svoj pečat, imali su u tom smislu odlučujući značaj. Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju ostao je u Beogradu i pošto su ga napustili Tito i članovi operativnog jugoslovenskog rukovodstva. Tito je sredinom oktobra 1941. izdao direktivu PK KPJ za Srbiju da izađe na oslobođenu teritoriju, s tim da u Beogradu ostane samo Mesni komitet. Iz ovoga neki pisci zaključuju da Nešković nije izvršio naređenje, iako se pre može pretpostaviti, tim pre što nije dat rok za napuštanje Beograda, daje iščekivao razvoj situacije u zapadnoj Srbiji. Povlačenje partizanskih snaga iz Srbije u Sandžak i kasnije u Bosnu uticali su da ova direktiva izgubi smisao. Pokrajinski komitet sveden je uglavnom na Blagoja Neškovića („Mihajla“), koji je nastavio iz Beograda da rukovodi partijskom organizacijom Srbije¹⁵ i partizanskim odredima na jugu i istoku Srbije, u zapadnoj Srbiji i Sumadiji. Ivo Lola Ribar je 12. januara 1942. izneo mišljenje da je za sedište PK KPJ za Srbiju najbolje odabrati Beograd, centar iz koga je moguće najefikasnije rukovoditi.¹⁵ Postoji i jedna suprotna direktiva Vrhovnog štaba NOP i Dobrovoljačke vojske Jugoslavije (DPV) od 15. marta 1942. PK KPJ za Srbiju daje nastupio moment da se partijsko rukovodstvo Srbije okupi i da sekretar PK Blagoje Nešković napusti Beograd, čim se ostali članovi PK izabrani u Drenovi (Sandžak) prebace u Srbiju.¹⁶ Tek, Nešković je, nasuprot mišljenja drugih rukovodećih komunista krajem 1942. i početkom 1943. (Svetozara Vukmanovića, Mirka Tomića, Mome Markovića) da napusti Beograd, ostao u njemu sve do polovine 1943. godine, smatrajući da odatle najbolje može ostvarivati rukovođenje.

Partijsko rukovodstvo Srbije u ovom periodu nije radilo u punom sastavu, a nije bilo oformljeno ni vojno rukovodstvo, to jest Glavni štab. Težište rada palo je na Neškovića, kao i celokupna odgovornost za delatnost Partije. Rad u datoj situaciji, izrazito ličan, onemogućavao je bilo kakav kolektivan pristup problemima - vojnim i političkim u Srbiji, pod plimom okupatorsko-kolaboracionističkog nasilja. Veze sa okružnim komitetima nalazile su se u njegovim rukama. Pokrajinski komitet (Nešković) je preuzeo na sebe i upućivanje vojnih direktiva partizanskim odredima u Srbiji. Prevlast političko-partijske linije bila je karakteristična za sve vreme rata, ali se 1942. u Srbiji do kraja stopila sa vojnom. Čak i kada je bio postavljen komandant Glavnog štaba (Radivoje Jovanović Bradonja), ovaj vojni organ je ostao u funkciji izvršioca direktiva i odluka Pokrajinskog komiteta.¹⁷ Pokrajinski komitet je početkom 1942. svojim direktivnim aktima stavljao do znanja

¹⁵ Zbornik NOR. tom II, 2, dok. 104, CK KPJ, delegat Ivo Lola Ribar predstavniku KPJ za Srbiju, 12. januar 1942.

¹⁶ Isto, knj. 3, dok. 49.

¹⁷ V. Glišić, n.d., 239.

partijskim organizacijama u partizanskim odredima da u oružane snage treba u prvom redu okupljati radnike i siromašne seljake, a odbacivati „kritizere, kukavice i neprijateljske elemente“, što je refleks levih devijacija i pisma CK KPJ od 14. decembra 1941. godine.¹⁸⁾ Sličnog karaktera je i kritika Okružnog komiteta Kruševca o slabostima u partijskoj organizaciji i NOP odredu usled nedovoljne povezanosti sa radničkom klasom i seljačkim masama. Pokrajinski komitet i Glavni štab upućivali su raznovrsne direktive okružnim partijskim rukovodstvima: da čuvaju partijski kadar, da zaštite odrede kao jezgro borbe, kako bi se održali do proleća, da okupljaju narod oko narodnooslobodilačkih odbora, da se sav partijski kadar iz gradova ne prebacuje u odrede i ostavlja prazan prostor neprijatelja.

Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju izvestio je CK KPJ 24. juna 1942. da u zapadnoj Srbiji, posle razbijanja Suvoborskog odreda i prebacivanja dela Valjevskog odreda preko Drine, nema partizana; gotovo slična situacija bila je na teritoriji Kragujevca, Obrenovca, Jagodine, Smederevske Palanke. Partizanski odredi su postojali samo na jugu i istoku Srbije, i to: Požarevački, Ozrenski, Nišavski, Jastrebački, Toplički, Babički, Kukavički, Jablanički i Knjaževački NOP odred.²⁰⁾

Saznanje da u zapadnoj Srbiji nema partizanskih odreda podudarilo se sa odlukom Vrhovnog štaba, zapravo Tita, da partizanska grupacija sa Zelengore krene prema zapadnoj Bosni. Srbija je u datoj situaciji postajala manje važna za rukovodstvo jugoslovenske revolucije, jer na pomolu nisu bili događaji koji bi nagoveštavali rasplet na velikim frontovima, čime se odmah smanjivao i značaj Srbije u opštoj partizanskoj strategiji. Rukovodeći ljudi narodnooslobodilackog pokreta, kao Ivo Lola Ribar, početkom jula 1942. davali su Partiji u Srbiji, svesni i velikog terora i pritiska okupatora, dosta skromne zadatke: povezivanje partijskih organizacija, sprovođenje pravilne partijske linije, organizovanje manjih partizanskih odreda. Tek kada se budu stekli uslovi, isticao je Ribar, Vrhovni štab će sa svojim udarnim snagama biti na teritoriji Srbije.²¹⁾ Jedan od najvažnijih zadataka nesumnjivo je bio da Pokrajinski komitet povede borbu za „raskrinkavanje“ Draže Mihailovića, jer je četnički vođa ipak bio najopasniji protivnik, a Srbija njegovo uporište. Ivo Lola Ribar je 12. avgusta 1942. tražio od PK da se Mihailović u partijskom radu razgraniči od „poštenih četnika“ koji žele da se bore protiv okupatora. A onoga časa kada budu počele velike bitke u Srbiji, Draža Mihailović je morao biti „raskrinkan“ kod srpskog naroda.²²⁾ U Titovoj direktivi PK KPJ za Srbiju iz oktobra 1942. stajalo je da je izbeglička vlada izdajnička i da je kao takvu treba i ocenjivati, a da je Mihailović na strani okupatora i da sa njim ne može biti nikakvog sporazuma, naročito lokalnog karaktera. Uprkos nadmoći okupatora i

¹⁸⁾ Zbornik NOR, tom IX, knj. 1, dok. 24.

¹⁹⁾ Isto, tom I, knj. 3, dok. 44.

²⁰⁾ Isto, tom IX, knj. 1, dok. br. 99.

²¹⁾ Isto, tom II, knj. 5, dok. 5.

²²⁾ Isto, tom II, knj. 5, dok. 93.

njegovih saradnika trebalo je, po Titu, preduzeti sve mere na oživljavanju partizanskih odreda, primenjujući taktiku malih odreda, pokretljivih i sposobnih da izbegnu uništenje. Tito je tražio da se okupe i prebace u istočnu i zapadnu Bosnu svi oni koji žele da se bore, s tim što bi ušli u srpske divizije koje će jednog dana ponovo „umarširati u Srbiju”.^{23'} Ideja o prebacivanju srpskih boraca preko Drine bila je živa, kao što se vidi, još oktobra 1942, a oživeće u jesen 1943. kada su dve srpske brigade po direktivi Vrhovnog štaba NOVJ napustile Srbiju i otišle u Sandžak i Bosnu.

Tito je u svojstvu sekretara CK KPJ 16. januara 1943. ponovo uputio pismo Pokrajinskom komitetu, u kome stoji da su osnovni zadaci Partije u Srbiji da vodi političku borbu protiv „izdajničke” jugoslovenske vlade u Londonu, četnika Mihailovića i „nedićevsko-ljotičevskih plaćenika”.^{24'}

Zbog stalnih borbi partizana sa saradnicima okupatora, zapravo gonjenja partizanskih snaga od SDS i Ljotičevih dobrovoljačkih odreda, Glavni štab sticao je utisak da se u Srbiji vodi građanski rat a ne borba protiv okupatora kao glavnog neprijatelja.^{25'} Ova impresija proisticala je iz činjenica svakodnevnog zbivanja, odražavajući suštinu narodno-slobodilačkog rata kao okvira revolucionarne smene vlasti. Nemci su podržavali, naoružavali i transportovali kolaboracionističke snage u borbama u kojima su one bile glavna snaga koja se na jugu i istoku Srbije i Šumadiji borila protiv partizanskih odreda, potpomagane bugarskim trupama od januara 1942. i nemačkim policijskim formacijama.

U Srbiji je van odreda u jesen 1943. bilo više od 1.000 članova KPJ i oko 200 kandidata za članove KPJ.^{26'} Pored mreže komiteta u unutrašnjosti i partizanskih odreda, Pokrajinski komitet se u svom radu mogao osloniti i na SKOJ, koji je radio na političkom uzdizanju mladih partizana, podizao disciplinu u odredima, mobilisao na borbu i dizao duh otpora. Aktivnošću SKOJ-a bavili su se okružni komiteti kao svojim sektorom rada, a odgovarajući član komiteta bio je zadužen za SKOJ. Veza između Partije i SKOJ-a postojala je i u partizanskim odredima, jer je rukovodilac SKOJ-a u odredu bio istovremeno član rukovodstva odreda.^{27'} Obnovljeni Pokrajinski komitet SKOJ-a oktobra 1942. činili su: Dragi Stamenković, kao sekretar, te članovi Ivica Devčić Obalac i Bora Drenovac.^{28'}

Porazom NOPO u zapadnoj Srbiji i gubitkom slobodne teritorije, broj članova SKOJ-a u Srbiji smanjio se na jednu trećinu, pod naletom sile i trajnim održavanjem okupatorsko-kolaboracionističkog terora. Na teritoriji zapadne Srbije rad SKOJ-a je prestao, a na teritorijama

Isto, knj. 6, dok. 104.

↳ Isto.

Isto, tom I, knj. 4, dok. 61.

M. Borković, n.d., 144.

V. Glišić, n.d., 299.

²⁸⁾ Isto, 301.

okružnih komiteta ostalo je svega 100 do 300 članova SKOJA-a. Jake organizacije SKOJ-a u Beogradu (od oko 500 članova) i u Zemunu (oko 400 članova) desetkovane su u racijama, provalama, hapšenjima. Članstvo se osipalo i povlačilo iz aktivnog rada. Od decembra 1941. raspala se i organizacija Srpskog narodnooslobodilačkog omladinskog saveza (SNOS), utemeljena na mitingu u Užicu 17. oktobra 1941. godine. Tokom 1942. u Srbiji su postojala samo tri okružna rukovodstva SKOJ-a, i to u Kruševcu, Leskovcu i Aranđelovcu. Najbrojnija organizacija SKOJ-a delovala je u Toplici (305 omladinaca). Za prva tri meseca 1942. desetkovana je organizacija SKOJ-a u Nišu. Jake organizacije SKOJ-a održale su se u Prokuplju (200), Leskovcu (250), Kruševcu (200), Mladenovcu (200), Požarevcu (150), Vranju (150) i Kraljevu (120).²⁹⁾

Od decembra 1941. nestali su narodnooslobodilački odbori kao legalni organi političke borbe i vlasti. Kao ilegalni organi, narodnooslobodilački odbori su nastavili da funkcionišu u nekim okruzima: mladenovačkom, aranđelovačkom, gročanskom, podunavskom. Sredinom 1942. obnovljen je narodnooslobodilački odbor kao ilegalno telo u Kruševcu. Krajem 1942. u Požarevcu je funkcionisao NOO Požarevac od pet članova. Na jugu Srbije formirani su legalni i ilegalni odbori narodnooslobodilačkog fronta (NOF-a), koji su se u daljem procesu pretvarali u organe nove vlasti - narodnooslobodilačke odbore. Pokrajinski komitet podržavao je nastavljanje rada ovih organa i podsticao stvaranje novih. Iz direktiva Pokrajinskog komiteta vidi se da Pokrajinski komitet u ovim institucijama vidi organe političke borbe, ali i ilegalne organe vlasti koji postaju „država u državi“, preotimajući političku vlast iz ruku okupatora. Nasuprot vlasti okupatora, odluke ovih tela bile su izvršne. Među takvim odlukama pominju se presude nad „izdajnicima i špijunima“,³⁰⁾ kojima se davala koliko-toliko legalna forma odlukama koje su donosili partijski organi.

Narodnooslobodilačka borba kao revolucionarni proces uticala je na emancipaciju omladine i žena u javnoj aktivnosti, političkoj, društvenoj i vojnoj. Žene su se borile kao ravnopravne u partizanskim odredima, a oko 100 žena je bilo u stroju srpskih jedinica van Srbije - u Prvoj i Drugoj proleterskoj brigadi. Sasvim suprotno četničkoj organizaciji, koja je zadržavala predratni starinski odnos prema ženama, rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta je na najrazličitije načine radilo na mobilizaciji žena na frontu (podržavanje nove vlasti, povećavanje proizvodnje, organizovanje kulturnih akcija, u sanitetu). Odbori žena za pomoć frontu podsticali su i organizovali krojačke radionice, radili na transportu hrane, organizovanju priredbi, kuhinja za izbeglice i vojsku. Aktivnost antifašističkog fronta žena (AFŽ) dobila je organizacioni oblik na tlu Toplice, krajem 1942. godine, kao rezultat konstituisanja jugoslovenske organizacije žena - antifašistkinja (AFŽ) na Prvom kongresu AFŽ-a u zapadnoj Bosni.

²⁹⁾ Isto, 300-301.

³⁰⁾ Isto, 289.

Napušteni u obruču - uništenje partizanskih odreda u zapadnoj Srbiji

Gubitak teritorije u zapadnoj Srbiji, pod pritiskom dveju nemačkih operativnih divizija - 342. i 113, potpomognutih tzv. Sumadijskim korom (korpusom) kolaboracionističkih snaga, došao je neočekivano za Vrhovni štab NOPOJ i Josipa Broza Tita. Snage odbrane nesumnjivo su bile tehnički inferiornije, a pri tome i iznurene u građanskom ratu sa četnicima i odbrani slobodne teritorije od septembra 1941. godine. Ostaje ipak činjenica da je Vrhovni štab stavom da se oslobođena teritorija frontalno brani nesumnjivo pokazao odsustvo realnosti i previđanje bogatstva mogućnosti partizanskog rata. U odbrani se manje osetilo komandovanje, a više spontana reakcija odreda protiv napadača. Samo povlačenje nije teklo po predviđenom planu koji bi predvideo pravac, odrede koji odstupaju, uključujući i one koje ostaju u pozadini neprijatelja. Snage koje su se zadržale na tlu zapadne Srbije jednostavno su bile prepuštene same sebi; one nisu ostavljene u pozadini sa ciljem i zadacima budućih dejstava. Sve je imalo karakter spontanosti, slučajnosti i improvizovanosti. Čak je i napuštanje Užica dobilo panične elemente. Među slabostima koje su se manifestovale tih kritičnih trenutaka Ratko Martinović navodi raspuštanje jedinica, a da naredboдавci nisu kažnjavani. Među jedinicama koje su doživele sudbinu raspuštanja bili su: Račanski bataljon, dva bataljona Čačanskog i 3. bataljona 1. Šumadijskog NOP odreda. Krajem ofanzive otpušteni su borci „slabog zdravlja“, žene i omladinci, što je bilo nedopustivo i nije moglo negativno da ne utiče na borbeni moral preostalih.^{31^}

Frontalna odbrana dovela je do neumoljivog sloma, a brzi poraz nije mogao da ne demoralise partizanske borce i pripadnike narodno-slobodilačkog pokreta. Srbija se posle prvobitnog uspona borbe suočila sa strahovitim porazom koji nije bio javno priznat. Deo snaga u njoj ostavljen je bez opšte orijentacije i jačih kadrova koji bi mogli sagledati perspektivu, dati odgovore na izazove nove situacije, vizionarski predvideti budući tok borbe u uslovima poraza, napuštanja rukovodstva, pritiska neprijateljske sile i neizmernog terora. Faktor demoralizacije, uslovljen porazom i napuštanjem centralnih vojno-političkih instanci produbljivao se neizvesnošću. Došlo je do dezertiranja, kolebanja boraca, smanjivanja moralne i borbene motivacije, težnje seljaka - boraca čije su kuće bile na domaku da napuste ratovanje bez izgleda, sklone se i skrivaju pred neprijateljem.

Vrhovni štab očigledno nije imao razrađen plan za dejstvo partizanskih snaga u slučaju neuspeha odbrane slobodne teritorije. Pored sve upornosti i hrabrosti pojedinih jedinica u odbrani tzv. Užičke republike, rukovodstvo je u političkom i vojnom smislu reči potpuno zatajilo. Pored odluke da se slobodna teritorija brani, što nije odgovaralo

R. Martinović, Značaj dejstva grupe partizanskih odreda u zapadnoj Srbiji (decembar 1941 - konac marta 1942. godine), Rukovođenje..., 141.

situaciji određenoj nemačkom nadmoćnošću u ljudstvu i posebno u tehnici, iscrpljenosti prethodnim bratoubilačkim ratom, odstupanja od koncepcije partizanskog rata, nije bilo predviđeno šta da se radi u slučaju neuspeha. Nešto slično dogodilo se, skoro istovremeno, i sa Štabom Crnogorskog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda za operaciju u Sandžaku, koji pre napada na Pljevlja takođe nije predvideo šta da se čini (gde da se borci sakupe itd.) u slučaju da napad ne uspe. Mada su improvizacije u toku partizanskog rata znale da sadrže i mnoga stvaralačka rešenja, znale su i te kako da budu nepromišljene neobaziranjem na sudbinu jedinica i ljudske žrtve.

Napuštanjem Užica nisu uspostavljane veze između štabova zaostalih i jedinica koje su odstupile. Vrhovni štab živeo je u uverenju da su iza Uvea, na srbijanskoj strani, ostale znatne partizanske snage koje će znati da preuzmu inicijativu u svoje ruke. Smatralo se da partizanske snage i nisu pretrpele poraz u Srbiji, da će se one brzo obnoviti i da će na proleće u Srbiji ponovo izbiti ustanak. Fascinacija širinom ustanka u jesen 1941. godine držala je i dalje vojno i političko rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta, iako se u zimu 1941 - 1942. radilo o radikalno drukčijoj situaciji. Vrhovni štab potcenio je i četnike, smatrajući da su oni izgubili ugled. Stanovište najviših tela KPJ bilo je da nije doživljen vojni poraz, da su jedinice sačuvale živu snagu, da čak nije reč ni o političkom porazu. Tito je smatrao da se situacija u Srbiji popravља, suprotstavljajući gledište Milovanu Đilasu koji je „crno“ gledao na situaciju u Srbiji. Iz nekih Titovih poruka izbijali su optimistički tonovi: o uspesima partizana, opkoljavanju Čačka i udaru na Užice; da su „četničke bande“ razjurene.³²¹

Tito je potcenjivao težinu poraza, kao i katastrofalne posledice građanskog rata u Srbiji u jesen 1941, kao i nemir stanovništva zbog masovnih represivnih mera okupatora. Prelaskom Vrhovnog štaba u Sandžak u Srbiji je došlo do uništavanja partijskih ćelija, likvidacije saradnika narodnooslobodilačkog pokreta, masovnih hapšenja i interniranja, narastanja kolaboracionističke vojne sile pod okriljem okupatora; seljačka masa koja je u jesen prišla partizanskim odredima u novoj situaciji osipala se, rastrojavala, napuštala jedinice; seljaci su se skrivali po selima.

Geopolitički značaj Srbije je u Titovom shvatanju bio toliki da se ona nije smela napuštati. Stoga je i posle poraza smatrao da se deo odreda mora vratiti u Srbiju, a tamošnji odredi sačuvati do proleća, sve dok ne dođe vreme za novu partizansku inicijativu. Poraz je, međutim, bio daleko dublji. Četnici su u jesen na tlu Srbije doživeli teške gubitke, ali njihov uticaj nije bi potisnut u Srbiji, o čemu govori zadržavanje i narastanje mreže četničkih teritorijalnih odreda i drugih oblika organizacije. Kriva procena Josipa Broza Tita da kontraofanzivom Crvene armije pod Moskvom nastupa odlučujući preokret na

³²¹ J. Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 8, Beograd, 1979, 56, 66.

velikom nemačkom-sovjetskom ratištu, odlučila je i te kako da se sačuva uverenje da se Srbija kao ključna jugoslovenska zemlja ne srne napustiti, a ako je već do toga moralo doći onda da se od njenih granica ne treba udaljavati. Tome su pogodovale i Staljinove reči da će se rat završiti u toku 1942. godine.³³ Partijsko rukovodstvo je od Drenove, Ivančića, Olova i Foče, februara 1942, smatralo da narodnooslobodilačku borbu treba klasno zaoštriti, da predstoji „druga etapa“, to jest socijalna revolucija.

Ideja o prelasku u Srbiju iz Sandžaka živela je u Vrhovnom štabu i CK KPJ do sredine decembra 1941. godine. Pomišljalo se na stvaranje sandžačkog mostobrana za upad u Srbiju. Aleksandar Ranković, Milovan Đilas i Ivo Lola Ribar zaduženi su da pomažu drugim srbijanskim rukovodiocima da prihvate partizanske snage iz Srbije i da ih upute natrag, preko Uvea. Povratak u Srbiju čekale su sledeće jedinice: Drugi šumadijski odred sa 190 ljudi, Prvi čačanski bataljon sa 150 ljudi, Prvi užički bataljon sa 180 ljudi, Drugi užički bataljon sa 200 ljudi, Kosmajski odred sa 130 i Posavsko-tamnavska četa sa 50 ljudi.³⁴

Vrhovni štab je radio na proširenju oslobođene sandžačke teritorije u dolini Lima u cilju prebacivanja partizanskih snaga u Srbiju, ali je ideja napuštena nakon suočavanja rukovodstva sa koncentracijom nemačkih snaga u Novom Pazaru i prelaska rukovodstva u istočnu Bosnu. Koliko je najviše partijsko i vojno rukovodstvo, pre svega Tito, podlegalo neracionalnim predstavama o Srbiji decembra 1941. godine može se videti iz njegove saglasnosti da se u Srbiju upute jače snage radi proširenja slobodne teritorije. Jesenja slobodna teritorija Srbije nije lako izbijala iz glave Titu u zimu 1941-1942, pri čemu je znatno uticalo i uverenje da se rat na istoku nalazi pred krajem, s tim što će biti praćen slomom antifašističke koalicije SSSR-a, Velike Britanije i SAD, te nastupanjem „druge etape“ koja upućuje na svetsku revoluciju. Neophodno je podvući da u vreme ove fantastične predstave Josipa Broza Tita rukovodstvo nije imalo veze sa Moskvom da bi moglo da se obavesti o stvarnom karakteru odnosa u vrhu ratnog antifašističkog saveza. Prebacivanje srpskih snaga iz Sandžaka nije međutim uspeło, zbog snažne odbrane i velikih snežnih smetova. Preko Uvea uspeći su da pređu samo Kosmajski odred i druga četa Užičkog bataljona. Neuspeh da se probiju do Srbije doživeli su: Drugi užički bataljon, Čačanski bataljon i Drugi šumadijski bataljon.³⁵

Nemačke snage i kvislinške jedinice uspele su da izbace partizane iz zapadne Srbije da bi smeli rizikovati da se oni u njoj ponovo pojave. To nije bilo u interesu ni Nemcima ni Milanu Nediću; jednostavno nije se smelo dozvoliti. Nadmoćnost neprijatelja ogledala se u svim pravcima: broju ljudstva, boljem naoružanju, količini municije, hrani, transportu.

³³) Staljin je 7. novembra 1941. ocenio da će Nemačka pasti za pola godine, a najviše za godinu dana „pod težinom Crvene armije“. - „Borba“, 8. novembar 1941.

³⁴) D. Aleksić, n.d., 277.

³⁵) Isto, 279-80.

Vrhovni štab NOPOJ je već 1. decembra 1941. u sandžračkom selu Radoinji, na desnoj strani Uvea, održao sastanak na kome se bavio pitanjem Srbije: povratkom dela jedinica u Srbiju i sastavom Glavnog štaba Srbije. Zaključak je glasio da se Mirko Tomić, član Glavnog štaba Srbije i PK KPJ za Srbiju vrati u Srbiju, sa Nikolom Grulovićem, članom Glavnog odbora za Srbiju, popom Vladom Zečevićem, Vukolom Dabićem, Trajkom Stamenkovićem i Vitomirom Cvorovićem. Imenovan je novi Glavni štab sa Mirkom Tomićem kao komandantom, jer su raniji članovi Glavnog štaba poginuli (Branko Krsmanović), ranjeni (Sreten Žujović i Filip Kljajić), prešli na druga područja (Rodoljub Colaković, koji je otišao u Bosnu) ili na druge dužnosti (Nikola Grulović na rad u Glavni NOO Srbije). Pored Tomića, za članove Glavnog štaba su imenovani i Koča Popović i Dušan Jerković (koji je poginuo), Petar Stambolić, Milinko Kušić i Radivoje Jovanović. Kako je Koča Popović postavljen za komandanta Prve proleterske brigade, a Jerković poginuo, odlučeno je da Tomić sam pronađe petog člana Glavnog štaba. No Glavni štab u pomenutom sastavu nije nikada delovao, jer Stambolić i Kušić nisu uspjeli da se probiju u Srbiju. Tako je Mirko Tomić bio komandant Glavnog štaba u čijem su sastavu bili Radivoje Jovanović i Milorad Milatović.³⁶⁾

Decembra 1941. u planinskom delu valjevskog područja (Povlen - Maljen - Medvednik) nalazilo se oko 2.000 partizana, po nekima 1.800, pa i 1.300 sa oko 60 puškomitraljeza, 1.150, bez Kosmajskog odreda.³⁷⁾ Na Bukulji je aprila 1942. obnovljen 1. šumadijski NOP odred, koji je do kraja godine narastao na preko 100 boraca, a u drugoj polovini 1942. formiran je Valjevski partizanski odred. Na Kosmaju je delovao Kosmajski NOP odred.

Grupa partizanskih odreda bila je od Nemaca nabačena na planinski masiv Sokolska planina - Medvednik - Povlen - Maljen - Suvobor, našavši se u okruženju oko 30.000 kolaboracionista. Prilikom povratka iz Sandžaka, Mirko Tomić je imao samo Titovo usmeno naređenje da svi odredi ostanu na svojim terenima, što je bila izrazito defanzivna taktika koja nije mogla da se katastrofalno ne završi po ovu veliku i prekaljenu partizansku grupaciju u blokadi od decembra 1941. do marta 1942. godine. Od 15. decembra do kraja marta 1942. ova grupacija je bila uništena, osim grupe od 70 boraca i rukovodilaca koja je uspela preko Drine da se prebaci u Bosnu. Vladimir Dedijer vidi u sudbini ove grupacije „malu Sutjesku“. Odredi opkoljeni sa svih strana dnevno su se smanjivali, a nije bilo mogućnosti za popunu novim borcima. Kvislinške snage pokrivala su i sela u širem rejonu, iz kojih se mogla očekivati eventualna pomoć ili uspostavljanje veza. Uništavanje grupe teklo je u zimskom periodu 1941-1942. i to u vremenu veoma surove zime („sibirske“), s niskim temperaturama i velikim smetovima. Na toj teritoriji nije se moglo opstati, a sukobljavanja gledišta u rukovodstvu

³⁶⁾ Isto, 262.

³⁷⁾ Isto, 272.

grupe paralisala su svaku operativnu akciju, jer jedni su istupali za proboj za Vrhovnim štabom, drugi prema istočnoj Srbiji, a treći da se grupa usmeri ka južnoj Srbiji. Vrhovni štab i Tito uputili su samo dva naređenja koja su stigla sa velikim zakašnjenjem, a nisu pomogle razrešavanju dileme i rukovodstvu, izazivajući još veću zabunu usled nepoznavanja situacije.³⁸⁾

Partizanski odredi zadržali su se oko Valjeva i južno od Jablanika, Povlena, Maljena i Suvobora i na Tari, kao što je bio slučaj sa Račanskim bataljonom iz sastava Užičkog partizanskog odreda. Od odreda oko Valjeva, na severnim padinama Sokolskih planina, Jablanika, Povlena i Medvednika, zadržali su se sledeći odredi i jedinice NOPO: Valjevski odred, Podrinski odred, koji se povukao iz Mačve krajem oktobra 1941, Tamnavski bataljon Posavskog odreda. Iz Sandžaka se januara 1942. na ovu teritoriju vratio Kosmajski odred s jednom užičkom četom. Račanski bataljon od oko 150 boraca imao je zadatak da na Tari prikuplja borce Užičkog partizanskog odreda i prihvata partizanske snage koje su se preko Uvea prebacivale u Srbiju, ali je on uskoro posle svoje reorganizacije raspušten. Seljaci iz sastava bataljona već su bili siti rata. Rasformiranjem ovog bataljona južno od Medvednika i Povlena više nije bilo partizanskih snaga, tako da su južne padine ovih planina ostale bez odbrane.³⁹⁾ Draža Mihailović se u zimu 1941-1942. nalazio u selima južno od Maljena i Povlena, prikriven, oko planine Tare sa malo snaga, uglavnom neaktivan, ili kako kažu neki pisci „u defanzivi“,⁴⁰⁾ dok su njegovi dojučerašnji četnici posle legalizacije u Nedićevim formacijama bili među napadačima i hajkačima na partizanske snage.

Početkom 1942. slobodna teritorija u zapadnoj Srbiji nalazila se na prostoru između Medvednika, Sokolskih planina, drumca Loznica - Valjevo, zapadno od Morave. Sela ispod valjevskih planina bila su zatrpana snegom koji je tih dana padao neprekidno 20 dana. Neprijatelj je onemogućavao veze, kontrolisao kretanje, zabranjivao seljacima da izlaze izvan seoskih atara. Na toj slobodnoj teritoriji izlazio je list umnožavan na gešteteru pod imenom „Partizan“, kao i radio-vesti o stanju na frontovima, umnožavane za borce i seljake. Rano se počelo oskudevati u hrani, jer su zalihe bile iscrpljene, a neprijateljskog plena je bilo sve manje. Sela su bila siromašna i iscrpljena stalnim davanjima. Ranije se vojska snabdevala municijom, oružjem i sanitetskim materijalom otežim od žandarma i drugih neprijatelja. Sama hrana i druge potrebštine nabavljane su rekvizicijom i konfiskacijom od bogatijih domaćina. Veliki deo hrane bio je dobijen kao poklon na mitinzima. Partizanska vojska se ishranjivala od rezervi koje su prethodne jeseni bile sakupljene od seljaka u žitorodnim krajevima Mačve, Pocerine, Posavo-Tamnave i Tamnave i transportovane u brdovite krajeve oko

³⁸⁾ R. Martinović, n.d., 142.

³⁹⁾ D. Aleksić, n.d., 261.

⁴⁰⁾ Isto, 294-5.

Valjeva. Partizanska ekonomska baza nalazila se u Peckoj, a kasnije je prebačena u Počutu.⁴¹

Partizanske odrede u zapadnoj Srbiji stezala je velika neprijateljska sila. Nedić je polovinom januara 1942. od Nemaca tražio dozvolu da pod oružjem ima 30.000 ljudi, polazeći i od mogućnosti da u proleće dođe do iskrčavanja u Grčkoj, sa povratnim uticajem na ustanak u Srbiji. Njegove snage su u januaru 1942. imale 786 oficira i 18.984 podoficira i vojnika, naoružanih lakim pešadijskim naoružanjem.⁴²

Pored znatne vojne nadmoćnosti nad zaostalim snagama narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji, Nedić se mogao osloniti i na propagandu koja je, koliko god bila uprošćena i neistinita, ipak prijanjala za ljude, osobito seljake željne mira. Stanovništvu se trajno i sistematično sugerisalo da je skršeni ustanak bio delo „izdajica“, komunističkih plaćenika, agenata Londona. Otpor nemačkoj sili smatrao se „idiotskim“. Komunisti su služeći svojim moskovskim vlastodršcima bili zainteresovani da Nemcima nanose udare, nezavisno od cene otpora.⁴³ Umor sela od borbi protiv Nemaca septembra - novembra 1941. na tlu zapadne Srbije, bratoubilački rat četnika i partizana, masakri u Šapcu, Kraljevu i Kragujevcu, stalne racije, blokade i pljačke iznurile su selo, oslabile volju za otporom, unosile nemir i strah od daljih represija, materijalnih natezanja, prolaska zakrvljenih vojski, suočavanja sa nemačkom nemilosrdnošću u odmazdama. Sve je to, apriorno, nepovoljno delovalo na mogućnost uspešnog nastavljanja otpora u Srbiji u zimu 1941-1942. godine. Surova zima odbijala je seljake od ratnih zapleta, novih vojnih angažovanja, mobilizacija i rekvizicija.

Faktor demoralizacije uslovljen porazom, napuštanjem centralnih vojno-političkih instanci, pojačavao se sumnjom u smisao otpora. Došlo je do dezertiranja, smanjivanja moralne i borbene motivacije, težnje seljaka - boraca čije su kuće bile na domaku da napuste ratovanje bez izgleda, sklone se i skriju pred neprijateljem.

Reorganizacijom zaostalih jedinica došlo je i do strategijsko-taktičkih promena, izbegavanjem frontalnih borbi, prelaženja na gerilu, noćne napade, na rušenje komunikacija. U političkoj sferi rukovodstvo grupe odreda ostalo je na drugom sporazumu Vrhovnog štaba i Draže Mihailovića iz novembra 1941. godine, sa ciljem da se četnici Mihailovića neutrališu i sa njima ne izazivaju dalji sukobi, jer se nije moglo boriti na dva fronta: protiv Nemaca i kvislinških formacija na jednoj, te Mihailovićevih četnika, na drugoj strani. No, deo Mihailovićevih četnika koji se legalizovao po naređenju Ravne gore bio je među aktivnim snagama ustremljenim na uništenje partizanske grupacije u Podgorini.

Direktive koje je doneo Mirko Tomić iz Sandžaka predviđale su da se odredi održe na svojim terenima do proleća, da nastave sa

⁴¹) Isto, 298.

⁴²) Zbornik NOR, tom XII, 2, dok. 31.

⁴³) Osnovan je Fond za borbu protiv komunizma. - „Novo vreme“, 20. decembar 1941, 24. februara 1942, 12. mart 1943. - Vid. D. Aleksić, n.d., 288-9.

političkim radom, da gerilski djeluju pošto se reorganizuju u manje jedinice koje se brzo mogu kretati i manevrisati. Prethodno je trebalo da se očiste od moralno obeshrabrenih boraca, kolebljivih i fizički nesposobnih. Pokušaji ovih jedinica da se vrate u svoje stare krajeve nisu, međutim, uspeli. Mačvanski odred je pretrpeo teške gubitke dok nije dosegao Cer, u pokušaju da se domogne Mačve, a Tamnavski bataljon je u nameri da se probije prema Tamnavi naišao na jak otpor neprijatelja već u Podgorini. Pa čak kada se deo bataljona dokopao Tamnave, rukovodstvo je uvidelo da će partizani biti uništeni ukoliko se brzo ne povuku sa tog terena. Nije uspeo ni pokušaj Kolubarskog bataljona da pređe u rejon Kolubare. Namera da partizanske snage obnove svoj uticaj u Mačvi, Pocerini, Tamnavi i Kolubari nije ostvarena. U tim pokušajima da se domognu ravničarskih reiona izgubljeno je više partizanskih četa i deo rukovodećeg kadra. Partizanske jedinice napadane su sa svih strana od nedićevaca, legalizovanih četnika, rusko-emigrantskih jedinica. Pokreti su tekli i u krajnje nepogodnim vremenskim prilikama. Zimu 1941/1942. mnogi učesnici su zapamtili kao retko surovu, kada se i oružje ledilo. Borci su bili goli i bos. Gonioci su borbama pucali u noge da bi ih žive uhvatili. Cete su bile u stalnom pokretu, što je fizički i psihički iscrpljivalo, jer su ih gonioči danonoćno pritiskali. Dragan Aleksić navodi jednog od učesnika koji veli da su se stalno branili, da je nemoguće bilo odmoriti se, jer su im četnici bili stalno za petama. Nije bilo predaha čak ni za jelo. Municije je bilo malo, a više se nije mogla ni zapleniti od neprijatelja. Čim su jedinice sišle sa planina u ravnicu naselja su bila gušća, seoske straže brojnije i komunikacije razvijenije.⁴⁴⁾

Direktiva Vrhovnog štaba NOPO Jugoslavije od 8. januara 1942. Glavnom štabu NOPO Srbije jasno je predviđala da se u valjevskom završtu stvori uporište. Nedvosmisleno se kaže da se na Medvedniku i Sokolskim planinama formira uporište gde će se nalaziti i GŠ Srbije, zatim da se u Srbiji obrazuje mreža odreda sa širokim radijusom dejstva, međusobnim vezama i osloncima, s tim što je za vezu između Vrhovnog štaba i Glavnog štaba određen Podrinski odred.⁴⁵⁾

Vrhovni štab je pokušavao da se jedan deo partizanskih snaga iz Srbije vrati preko Uvea, ali one nisu uspele da se probiju dalje od Palisada i Ljubiša. Delegat Vrhovnog štaba je 28. januara 1942. uzroke sagledavao u slabom fizičkom i moralnom stanju ljudstva, velikom broju bolesnih, jakoj zimi i smetovima.⁴⁶⁾ Kod srbijanskih jedinica u Sandžaku postojala je velika volja i želja da se ponovo nađu u Srbiji, u zavičaju i tamo nastave borbu, ali uprkos ovoj volji zadatak prebacivanja u Srbiju nije mogao da se ostvari.⁴⁷⁾ Vrhovni komandant je imao predstavu

D. Aleksić, n.d., 271.

Zbornik NOR, tom II, knj. 2, dok. 93.

* Isto, dok. 134.

Delegat Vrhovnog štaba NOV i DVJ (Dobrovoljačke vojske Jugoslavije) od 14. februara 1942 - Isto, dok. 176.

da je situacija u Srbiji daleko povoljnija nego što je ona to stvarno bila. Tito je obavestavao Svetozara Vukmanovića 20. februara 1942. da se partizanske jedinice nalaze u blizini Valjeva, da je opšta situacija u Srbiji vrlo povoljna, da je narod uz partizanske snage i da će ponovo krenuti u borbu čim dođe proleće. ' Dva dana kasnije Glavni štab NOPO za Srbiju obavestio je Štab Romanijskog odreda da su prilike u Srbiji, sasvim obratno, dosta teške posle gubitka oslobođene teritorije.^{49'} Mirko Tomić je 31. januara 1942. pisao Titu da se u Srbiji stvaraju kolosalni uslovi za razvoj narodnooslobodilačkog pokreta, jer je nezadovoljstvo seljaka protiv Nedića ogromno, procenjujući da će u proleće u Srbiji buknuti još jači narodni ustanak.^{50'}

Mada su izbegavani sukobi sa četnicima Mihailovića, Vrhovni štab je ipak u njemu gledao glavnog neprijatelja kojem se nije smela prepustiti zapadna Srbija kao važan strateški prostor, sa kojeg se moglo dejstvovati kako na istoku tako i na zapadu Srbije. Vrhovni štab je preko Tomića tražio operativne akcije odreda u svojim krajevima, ali prethodnim obrazovanjem komande grupa odreda koji bi među sobom održavali vezu i kordinirali operacije. Prva operativna grupa odreda trebalo je da dejstvuje u severozapadnoj Srbiji (prema Šapcu i Mačvi), druga (Valjevski i Posavski odred) oko Valjeva i Ljubovije, s tim što bi se u rejonu Suvobora obrazovao Suvoborski odred koji bi dejstvovao ka Mionici, Ljigu, Lazarevcu i Gornjem Milanovcu. Zamišljeno je da Užički odred stvori uporište na Tari i Zlatiboru i dejstvuje u pravcu Užica i Požege. Četvrtu operativnu grupu trebalo je da sačinjava Šumadijski odred sa centrom na Rudniku i zonom dejstva oko Arandjelovca, Kragujevca i Gornjeg Milanovca. Jedan odred dejstvovao bi samostalno u oblasti Kopaonika, u slivu Ibra i obeju Morava, sve do Kosova polja. Dragan Aleksić iznosi činjenički potkrepljenu pretpostavku da je Vrhovni štab imao nameru da u Srbiji formira i proletersku brigadu, poručujući Glavnom štabu Srbije da stvara čvrste jedinice od radnika i seljaka koje će u određenom trenutku ući u sastav proleterske brigade.^{51'}

Krajem januara 1942. došlo je do reorganizacije postojećih snaga stvaranjem četiri odreda. Valjevska partizanska grupacija, po Radivoju Jovanoviću, imala je oko 770 ljudi. Komandu grupe odreda sačinjavali su: Jovanović, Milorad Milatović, kao članovi Glavnog štaba i Žikica Jovanović kao vojni stručnjak.^{52'}

Prvi napad kvislinških snaga na slobodnu teritoriju izvršen je 20. januara 1942. godine. Čim su snage odbrane došle do zaključka da slobodna teritorija ne može da se brani, rešeno je da se partizanske snage podele u dve grupe: Valjevski odred sa Mačvanskom četom

^{48'} Isto, tom I, knj. 3, dok. 31.

^{49'} Isto.

^{50'} D. Aleksić, n.d., 301.

^{51'} Isto, 300.

^{52'} Isto, 302.

trebalo je da se probije u Radevinu i Podgorinu, Suvoborski i Kosmajski odred da izvrše prodor u pravcu Maljena i Suvobora, a Posavsko-tamnanski odred ponovo izbije u Tamnavu. Rasformirana je bolnica i ranjenici sklonjeni kod pouzdanih seljaka. Cilj je bio da se sačuvaju jedinice od uništenja do proleća. Napuštanjem slobodne teritorije odredi su se našli opkoljeni na Suvoboru i Maljenu, pošto je propao pokušaj da se probiju ka Kolubari. Došlo je do rasprave kuda: govorilo se o *južnoj* i istočnoj Srbiji, Toplici i Jablanici ili Homolju.⁵³¹ Odlučeno je da se odredi upute prema Kopaoniku, ali je proboj prema jugu bio zatvoren. Stoga je zauzeto gledište da se odredi sakupe na Maljenu. Na savetovanju (na Maljenu) 15. marta 1942. štabovi su doneli odluku da se odredi upute na svoje teritorije, kako bi se na njima održali do proleća, ali je ubrzo zatim započela „agonija odreda“ u zapadnoj Srbiji, koji su postali „lak plen nadmoćnijeg neprijatelja“.⁵⁴ Od pet partizanskih odreda sačuvao se samo deo Valjevskog, koji se prebacio u istočnu Bosnu. Suvoborski odred trebalo je da ostane na Suvoboru, Kosmajski da krene prema Kosmaju, Posavsko-tamnanski ka Rudniku, a Valjevski u Radevinu. Do kraja februara uništena su oba partizanska odreda koja su bila upućena u Tamnavu i Kolubaru (oko 300 ljudi). Valjevski odred je uspeo sa delom boraca da se prebaci u istočnu Bosnu, čamcima preko nabujale Drine u noći 5/6. marta 1942. godine. Suvoborski odred je bio raspušten, posle demoralizacije, velikih gubitaka, fizičke iscrpljenosti, nedostatka municije.⁵⁵

Glavni štab NOP i Dobrovoljačke vojske (DV), koji je preuzeo ovu izmenu u nazivu, iako u Srbiji nije bilo tih dobrovoljačkih jedinica, izvestio je 30. maja 1942. Vrhovni štab da su na osnovu direktive primljene u januaru formirali odrede u grupne komande za odrede zapadne Srbije, te da su tako udruženi sve do 1. februara 1942. preduzimali ofanzivna dejstva koja su im omogućavala da drže sektor Medvednik - Maljen - Povlen i dejstvovali na teritoriji posavsko-tamnanskog, kolubarskog, račanskog, valjevskog, azbukovačkog i podgorskog sreza. No, od početka februara neprijatelj je preduzeo protivofanzivu i nametnuo borbena dejstva na nepovoljnom terenu uz stalne potere.⁵⁶

Miloš Minić i Radivoje Jovanović izveštavali su PK KPJ za Srbiju o uspostavljanju veza sa istočnom Bosnom i mogućnostima prebacivanja proleterskih brigada u Srbiju, što su smatrali nužnim i u najkraćem roku, jer bi prisustvo ovih jedinica doprinelo jačanju narodnooslobodilačkog pokreta u zapadnoj Srbiji i Šumadiji.⁵⁷ Ideja o povratku u Srbiju bila je živa i kod dela srpskih kadrova u Vrhovnom štabu i brigadama,

Raspuštanje Odreda daleko lakše su prihvatili borci - seljaci, iznureni i bez perspektive, na surovoj zimi, opkoljeni sa svih strana, u nadi da će se domoći svojih kuća, od radnika u Odredu koji nisu imali nikakav izlaz.

A VII, NOR, K-3, Reg. br. 26-3.

Zbornik NOR, tom I, knj. 20, dok. 36.

pa i kod Tita, sve do kraja juna 1942, kada je doneo odluku o pokretu partizanske grupacije prema zapadnoj Bosni, kao rezultat saznanja o slomu sovjetske prolećne kontraofanzive, protivofanzive Vermahta i činjenice da će rat duže potrajati. Ideja o svemoći sovjetskog oružja unela je iluziju u rukovodeće ljude KPJ, koje su se prenosile i na članstvo i narod, kako juna 1941, tako i decembra iste godine kada je došlo do odbacivanja nemačkih trupa 200-300 km od Moskve. Tito je na domaku Srbije očekivao i uspeh sovjetske prolećne kontraofanzive, koja je prema Harkovu započela 12. maja 1942. godine. Nikita Sergejevič Hruščov ovu kontraofanzivu naziva „zlosrećnom“. Poraz je bio težak, a osim toga izgubljena je nada da će se u toku 1942. godine preokrenuti „plima rata“.⁵⁸ U svetlosti ovog sovjetskog poraza Srbija i za Tita nije više imala značaj, koji joj se pridavao u slučaju da predstoji konačni rasplet. Rat se nastavljao, a jedinice NOPOJ i Dorbovoljačke vojske nastavile su pohod prema zapadnoj Bosni posle zagrebačkog sporazuma između Italijana i ustaša, koji je predviđao povlačenje Italijana iz garnizona na pravcu nastupanja partizanske grupacije pod Titom.

Na čelu neefektivnog Glavnog štaba NOP odreda (i DV) Srbije nalazili su se Mirko Tomić i Radivoje Jovanović Bradonja. Krajem 1942. za komandanta Glavnog štaba postavljen je, Neškovićevom voljom a posle konsultacije sa Ivom Lolom Ribarem, Radivoje Jovanović. No i tada je komandant Glavnog štaba izvršavao politiku Pokrajinskog komiteta, koji je sankcionisao odluke i naređenja Glavnog štaba. Jovanović je istovremeno izabran za člana Vrhovnog štaba, mada ovu dužnost nije mogao obavljati. Iz jednog izvora vidi se da je priznanje primio sa zadovoljstvom, pitajući se da li će biti u stanju da obavlja ovu dužnost.⁵⁹ Glavni štab sa Radivojem Jovanovićem rukovodio je partizanskim odredima zapadne i centralne Srbije u uslovima okupatorskog, kvislinškog i četničkog terora, bez veza sa istočnom i južnom Srbijom.

Nastavak terora - novi metod borbe Gestapoa i Specijalne policije

Srpski narod je 1941. godine bio užasnut surovim postupanjem okupatora u Srbiji i ustaša u NDH. Već u toku ustanka Srbija je doživljavala stradanja bez presedana. Pored masovnih likvidacija u gradovima (zatočenika iz šabačkog logora, jevrejskog prolaznog logora u Beogradu, Kraljeva i Kragujevca), teror je zahvatao i „pročešljanje“ terena i gradova radi hvatanja građana na koje se sumnjalo. U Beogradu je „pročešljanje“ vršeno po kvartovima. Građani su pozivani da dostavljaju podatke od važnosti za borbu protiv ustanika, a informatori su nagrađivani premijama. Streljanja su obavljana na javnim mestima

⁵⁸) „Borba“, 23. maj 1988.

⁵⁹) Zbornik NOR, tom I, knj. 4, dok. 34.

ili pred okupljenim narodom da bi se u ljude uterao što jači strah. Saboteri su traženi u „lageru“ bivših srpskih oficira - četnika i među komunistima i Jevrejima, kojima je zajednički interes bio da kod naroda raspale borbenost „do temperature ključanja protiv okupacionih vlasti“. Nemci su potencijalne neprijatelje videli u mladim oficirima, koji nisu imali izgleda sem u borbi, očekivali obnovu Jugoslavije kao i u nezaposlenoj omladini. U leto i jesen 1941. nalazili su neprijatelje gotovo svuda: u uredima, među lekarima i učiteljima, profesorima Beogradskog univerziteta. Propagandu je pratilo uzimanje talaca iz redova kućevlasnika, organa vlasti, domaćina porodica. Nisu izostavljane pretnje kaznama ograničenog kretanja, zatvaranja lokala i štamparija, streljanja talaca.

Na zahtev Gestapoa od 5. jula, „komesarska vlada“ Milana Aćimovića obrazovala je jula 1941. logor za rodoljube na Banjici, po uzoru na nemačke koncentracione logore, za čijeg je upravnika postavljen Svetozar Vujković, policijski komesar. Prvi zatočenici stigli su iz Specijalne policije 9. jula 1941. godine. Na stratištu u Jajincima streljano je tokom rata oko 80.000 ljudi, najrazličitijih političkih uverenja. Sajmište u Beogradu prvobitno je služilo kao logor za Jevreje i Cigane, a kasnije i za građane iz drugih krajeva Jugoslavije. Po zlu je bio čuven i logor na „Crvenom krstu“, u Nišu. Bez premca je ostao ustaški logor Jasenovac, u kome je u toku rata ubijeno 500-600.000 Srba, Cigana i Jevreja.

Nemci su smrt svojih vojnika naplaćivali sa sto srpskih života, a ranjenih sa 50. Praksu iz ustanka nastavili su i posle sloma „Užičke republike“. Hitlerovim dekretom „Noć i magle“ (Nacht und Nebel) od 7. decembra 1941. pooštrene su i dopunjene odredbe o suzbijanju „komunističkog pokreta“ od 16. avgusta 1941. godine. Nekoliko dana kasnije (12. decembra 1941) izdata je i direktiva načelnika Generalštaba Vrhovne komande Vermahta, koju je potpisao feldmaršal Kajtel, kojom je predviđeno gonjenje dela protiv Trećeg rajha na okupiranim teritorijama. Hitlerov dekret pojačavao je mere protiv „antinemačkih elemenata“ koji su razvili kampanju od početka rata na Istoku. Hitler je bio mišljenja da se pri takvim delima, kazna zatvorom, kao i doživotna robija, ocenjuje kao znak slabosti. Efikasno i trajno zastrašivanje moglo se postići samo smrtnim kaznama ili merama koje pripadnike i stanovništvo drže u neizvesnosti o sudbini izvršilaca krivičnih dela, čemu je služilo otpremanje u Nemačku. Za ovu kaznu kvalifikovali su se slučajevi špijunaže, sabotaže, komunističkih nedela, podstrekavanja na nemire, pomaganje neprijatelja prikrivanjem ljudi, pokušaji stupanja u neprijateljsku vojsku, pružanje pomoći padobrancima, nedozvoljeno posedovanje oružja.⁶⁰

Sa reokupacijom teritorije u zapadnoj Srbiji i potiskivanjem partizanskih snaga u Sandžaku, započelo je hvatanje bivših partizana koji

⁶⁰> B. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija...*, knj. 1, Beograd, 1983, 254.

su napustili jedinice, pripadnika organizacija narodnooslobodilačkog pokreta, racije, pooštavanje kontrole nad saobraćajem, nadzor nad kartotečkom registracijom građana. Zadržani su preki sudovi. Mere odmazde predviđale su i dalje zadržavanje odnosa 100 Srba za jednog pripadnika Vermahta i 50 za jednog ranjenog. Spaljivana su partizanska sela. Komunisti i članovi SKOJ-a su likvidirani. Nastavilo se infiltriranje specijalnih agenata u nadležstva, ustanove, urede, škole, u partijske komitete i grupe zaostalih partizana. Gestapo koristi tzv. agente izviđače, koji su se predstavljali kao trgovci, preprodavci, navodne pristalice narodnooslobodilačkog pokreta, za ubacivanje u partizanske odrede ili otkrivanje njihovih položaja i skloništa.⁶¹⁾

Naređenje Hitlera i Kajtela o kažnjavanju za krivična dela protiv Trećeg rajha u okupiranim područjima iz prve polovine decembra 1941. ostala su i dalje stroga, ali su od druge polovine marta 1942. najoštrije mere (streljanje i vešanje) primenjivane samo za ustanike uhvaćene u borbi. Ostali (sumnjivi itd.) internirani su da bi mogli biti iskorišćeni kao radna snaga. Vršilac dužnosti komandanata nemačkih oružanih snaga na Jugoistoku, general Valter Kunce, izdao je 18. marta 1942. zapovest po kojoj nije trebalo uvek streljati sve uhvaćene partizane jer se oni mogu upotrebiti kao radna snaga na područjima pod vlašću Trećeg rajha.⁶²⁾ Zarobljenici i uhapšeni slati su u logore: Šabac, Banjicu,⁶³⁾ Niš, Sajmište, odakle su upućivani u Nemačku, pa i u Norvešku, gde su korišćeni na najtežim poslovima u uslovima surove klime dalekog severa.

Prema proračunima Štaba vojnog zapovednika Srbije, od 1. septembra do 12. februara 1942. u Srbiji je streljano 20.149 talaca, a u borbi palo 7.756 lica.⁶⁴⁾ Streljanja su bila svakodnevna pojava, a zatvori i koncentracioni logori puni. Nemci su podsticali likvidaciju Jevreja u logoru Sajmište da bi ispraznili logor namenjen zarobljenim partizanima i drugim pripadnicima pokreta otpora. Kao rezultat pooštavanja mera odmazde u valjevskom okrugu je za dva dana u februaru 1942. uhapšen 631 talac koji su sprovedeni u logore u Valjevu i Šapcu.⁶⁵⁾

Dolaskom Višeg vođe SS-a i policije A. Majšnera, februara 1942. pod njime se našao celokupni nemački represivni aparat u Srbiji, pa i logori. Kako utvrđuje Milan Koljanin, krajem januara 1942. dolazi do dominacije policijsko bezbednosnog faktora u okupiranoj Srbiji, čime je opao uticaj Harolda Turnera i Feliksa Benderà. ^

^ Isto.

⁶²⁾ Navedeno prema Milan Koljanin, Nemački logor na Sajmištu (Prilog proučavanja delovanja „novog poretka“ u Srbiji, Beograd, 1991), u rukopisu, 170.

⁶³⁾ Banjički logor (Prihvatni logor Dedinje) predstavljao je po svojoj organizaciji logor - zatvor, koji je služio za prihvatanje zatočenika i bio u prvom redu „rezervoar taoca“ iz Srbije za streljanja u odmazdama. Imao je dvojnu nemačko-kvislinšku upravu, ali pod nemačkom komandom. Drugi logor na beogradskom Sajmištu (Prihvatni logor Zemun) razlikovao sa od logora Banjica jer se nalazio isključivo pod nemačkom upravom, a njegova organizacija i režim u mnogo čemu su slični onim u nemačkim koncentracionim logorima. - Isto.

U Srbiji, Banatu i Sandžaku stradalo je preko 15.000 Jevreja, i to iz Banata oko 3.800, Srbije oko 11.000 i Sandžaka oko 260. Jevreji su grupno likvidirani kao taoci zajedno sa komunistima, zarobljenim partizanima i drugim žrtvama, u koncentracionim logorima koje su Nemci formirali u Srbiji, kao i u nacističkim logorima van Srbije. Oko 800 bolesnika Jevreja iz Jevrejske bolnice u Beogradu ugušeno je otrovnim gasovima u specijalnom kamionu. Harold Turner je 29. avgusta 1942. dostavio izveštaj zapovedniku Jugoistoka Aleksandru Leru u kojemu stoji da je Srbija „jedina zemlja u kojoj je rešeno pitanje Jevreja i Cigana”.⁶⁷⁾

Prema Milanu Koljaninu, u Jevrejskom logoru Zemun skoncentrisani su gotovo svi preostali Jevreji iz okupirane Srbije. U tom logoru je 26. februara 1942. bilo internirano 5.780 zatočenika, uglavnom Jevreja. Krajem februara ili početkom marta 1942. doneta je odluka o njihovom potpunom uništenju. Iz Berlina je upućen gasni kamion za ubijanje preostalih Jevreja. Jevreji su i do tada streljani kao taoci zajedno sa komunistima. Sprovođenje Hitlerovog plana o uništavanju jevrejske rase u Evropi i konačnom rešavanju jevrejskog pitanja, započelo je intenzivno napadom Nemačke na SSSR. Tim poslom rukovodio je šef Policije bezbednosti i Službe bezbednosti Trećeg rajha Rajnhard Hajdrih. Već krajem 1941. bile su spremne gasne komore i krematorijumi u kojima su nestali milioni Jevreja, kao i pripadnici drugih naroda, pre svega Rusa i Poljaka. Jevreji su na Sajmištu ubijani u gasnom kamionu tipa „Zaurer” od pet tona, čija se karoserija (sa kapacitetom od 50 žrtava) hermetički zatvarala čim bi se u nju pustio gas; kamion je imao i uređaj za brzo istovarivanje „tereta”. Žrtve su prevožene kamionom do Jajinaca gde su bile iskopane rake, a grupe srpskih zatvorenika bile su zadužene za ukopavanje ubijenih. U periodu od početka aprila do 10. maja 1942. iz Jevrejskog logora Zemun ubijeno je ukupno oko 5.200 Jevreja.⁶⁸⁾

Potpunim[^] uništenjem Jevreja zatočenih na Sajmištu, ovaj logor, kao i logori u Šapcu, Beogradu (Banjički logor) i u Nišu, bili su spremni da posluže kao prihvatni logori za zarobljene i uhapšene pripadnike narodnooslobodilačkog pokreta i sve druge sumnjive, radi njihovog slanja na prisilni rad i u koncentracione logore u Treći rajh i zemlje koje je on okupirao, čime je u potpunosti sprovedeno naređenje generala Kuncea od 19. marta i generala Badera od 25. marta 1942. godine da se nađe prostor za smeštaj uhvaćenih pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta.⁶⁹⁾

Poraz partizanskih snaga doveo je do novih i pojačanih mera okupatora i kolaboracionista da se likvidiraju preostale vojne jedinice,

V. Glišić, Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941-1944, Beograd, 1970, 116.

[^] Zbornik NOR, tom I, knj. 3, dok. 131 i 150.

[^] M. Koljanin, n.d., 103-4.

Dr J. Romano, Jevreji Jugoslavije 1941-1945, Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata, Beograd, 1980, 86.

z M. Koljanin, n.d., 120.

⁶⁹⁾ Isto.

„očisti“ i „pročešlja“ teren, razbiju institucije političke organizacije narodnooslobodilačkog pokreta, pohapse i interniraju aktivne pristalice i simpatizeri pokreta, utera strah u kosti narodu reokupiranih teritorija, kao i stanovništvu gradova i sela pod vlašću okupatora i kvislinga. Dobrovoljački odredi Ljotića učestvovali su u „čišćenju“ od partizana i komunista u valjevskom kraju, u Preljini i Bajinoj Bašti, postavljanjem zaseda i organizovanjem poterà; hvatane su zaostale grupe partizana ili one koje su se vraćale iz Sandžaka, hapšene porodice partizana, sprovedene blokade sela.

Nemci su delovali preventivno: nisu hteli dozvoliti da se ustanak obnovi i otpočinu borbe u proleće 1942. godine. Sve mere usmeravane su u tom pravcu da se zatre i seme komunistima i njihovim pristalicama. Nemačkoj policiji je bilo najvažnije da se uništi jezgro i duša tog pokreta - Komunistička partija Jugoslavije za Srbiju. Glavnu ulogu u toj borbi preuzeo je Gestapo, sa generalom SS Avgustom Majsnerom, koji je februara 1942. preuzeo dužnost u Beogradu. Ali i pre njegovog dolaska u Srbiju u berlinskoj centrali Gestapoa bila je uočena važnost prodora u ilegalnu organizaciju KPJ, značaj otkrivanja pokrajinskih, okružnih i mesnih komiteta.

Gestapo se u toj borbi mogao do kraja osloniti na Specijalnu policiju sa Dragomirom Dragim Jovanovićem, a posebno na njen Četvrti (IV) antikomunistički odsek kojim je rukovodio Božidar Bećarević. Gestapo i Specijalna policija shvatali su da se budući nemiri mogu preseći samo ako se u korenu saseče komunistička partija koja ih organizuje, nadahnjuje i osmišljava. Stoga i nastojanja da se otkrije sistem organizacije, personalni sastav, metod rada, javke, sedišta i skloništa, veze, propagandni centri, posebno štamparije. U Beogradu i drugim gradovima Srbije započeo je nemilosrdni rat Gestapoa i Specijalne policije sa komunističkom organizacijom, a na širim prostorima zapadne, istočne i južne Srbije sa preostalim partizanskim odredima. U tom ratu, na tajnom frontu, komuniste su vrebale svakodnevne smrtno opasnosti, jer se više nije znalo na koga se može osloniti, budući da je neprijatelj koristio provokatore, ubačene špijune i agente, pritiskom na narod uticao na blokadu veza, slobodu kretanja i komunikacije uopšte.

Prepredenom protivniku, kakav je bio Gestapo, od prvog dana nije promicao značaj KPJ u ustaničkom pokretu. Ustanak je bio direktno zavistan od postojanja komunističke partije. Direktiva šefa Gestapoa Milera od 22. oktobra 1941. polazila je od toga da u Jugoslaviji treba „totalno uništiti komunizam“. Miler je tačno uočavao gerilska i ilegalna pojavna dejstva komunističkog pokreta. Stoga je, radi uspešnosti borbe protiv ovog opasnog protivnika, zahtevao da se upozna ustanički pokret, ilegalna organizacija KPJ, naročito SKOJ-a, organizacioni oblik Partije, personalni sastav. Miler je osporio kao netačno tvrđenje da je KPJ pocepana jer se, po njemu, radilo o jedinstvenom organizmu. U SKOJ-u Miler je video izvore kadrova KPJ.

Imajući u vidu dvodecenijsko ilegalno iskustvo KPJ, kao zabranjene partije od 1921. godine, Miler je isticao da je ona u tom periodu uspeła da izgradi veliki broj iskusnih rukovodilaca, intelektualaca i đaka, radnika i nameštenika. Iz ovih saznanja šefa Gestapoa proizilazio je zahtev da se izgradi celovita agenturna mreža, provali u organizaciju, saznaju njeni planovi. Miler je s pravom predskazivao da će se sabotажne akcije nastaviti i posle poraza partizanskih odreda, sa ciljem da se parališu saobraćajne veze i važna postrojenja. Po Mileru, komunistički pokret nije se mogao uništiti samo velikim akcijama, bez zadavanja udaraca žarištima ilegalne i gerilske aktivnosti. Tek provalama u pokrajinske, okružne i mesne komitete moglo je doći do razaranja veza koje su postojale između „bandi” i ilegalnih centara, iz kojih „bande” dobijaju nove podstreke. Iz preventivnih policijskih razloga trebalo je uhapsiti sva lica koja su bila poznata kao komunisti, kao i sva ona za koja se sumnjalo da pripadaju komunističkom pokretu ili da su potpomagala njegova stremljenja.⁷⁰

Policijske snage postigle su prvi veći uspeh kada je u Vojvodini uhvaćen Ratko Mitrović, član CK SKOJ-a, a septembra 1941. u provali partijske organizacije Beograda Luka Šunka i Dušan Grubač. Nasuprot Vukici Mitrović, Đuri Strugaru, Milošu Matijeviću, koji su izdržali mučenje, deo uhvaćenih komunista stavio se u službu neprijatelja, otkrivajući svoje drugove i ilegalne veze. Jedan broj komunista otkriven je i identifikovan u istrazi i prilikom saslušanja, iako je bio uhvaćen sa drugim građanima u racijama i blokadama pojedinih mesta, naselja, ulica.

Pojačani rad Gestapoa, Specijalne policije i drugih policijsko-represivnih organa praćen je korišćenjem provokatora, agenata, specijalista za rad komunističke organizacije. Opšti nadzor i represija sinhronizovani su s antikomunističkom propagandom, kontrolom kretanja putnika, naročito u železničkom saobraćaju, na pijacama, u ustanovama, proverom stambenih spiskova. Strogo represivno zakonodavstvo okupatora predviđalo je obavezu građana da svakog komunistu prijave pod pretnjom smrtne kazne, a svako onaj ko je davao utočište u svom stanu pripadniku „komunističke bande” kažnjavan je smrću.⁷¹

Januara i februara 1942. došlo je do velikih hapšenja u Nišu, uključujući i prodor u nišku partijsku organizaciju. Hapšenje je obuhvatilo i članove KPJ u Prokuplju. Provale su u toku 1942. pogodile organizacije KPJ u Valjevu, Zaječaru, Kraljevu. Nekoliko uzastopnih provala dovelo je do uništenja partijske organizacije u Zaječaru, Salašu, Negotinu, Boru, Rgotini, Metovnici, Malom Izvoru, Boljevcu, Knjaževcu. Prilikom blokade Kraljeva, februara 1943, došlo je do teških gubitaka u kraljevačkoj partijskoj organizaciji.⁷²

⁷⁰ B. Božović, Organizacija i delatnost nemačke obaveštajne službe i Specijalne policije protiv NOP-a u Srbiji 1941-1944, 159. - Rukovođenje..., 159.

⁷¹ V. Glišić, KPJ u Srbiji 1941-1945, 336-7.

⁷² Isto, 340-341.

Provale su dovele u pitanje obnovu i rad beogradske partijske organizacije. Posle hapšenja člana Mesnog komiteta za Beograd Branka Miškovića (Blihera ili Limara), usledila je provala marta 1942. kojom prilikom je bilo zatvoreno oko 136 članova KPJ, od kojih je Specijalna policija uspela da identifikuje 36.⁷³⁾ Radilo se o više nego teškom gubitku beogradskih komunista, koji je otežavao obnovu KPJ u Beogradu. Provokatori Branko Mišković i Lazar Dožić (pseudonim Sotir Sotirović, pod kojim je održavao vezu s policijom - telefonski) uspeli su, radeći za Specijalnu policiju, da rastroje organizaciju. Velika provala u jesen 1942. dovela je do hapšenja oko 50 lica, otkrivanja rejonskih komiteta i ćelija, rejonskih i preduzetnih odbora Narodnooslobodilačkog fonda koji je u Beogradu uhvatio duboki koren.⁷⁴⁾ Avgusta 1942. došlo je do masovnih hapšenja i u Zemunu.

Kao rezultat Mišković - Dožićeve provale došlo je do hapšenja Jelene Četković i Josipa Šćurle, koji su u istrazi pokazali herojsko držanje. Komunisti su umirali na mukama a nisu dali nijedan podatak o svojim drugovima i organizacijama, ilegalnim vezama; bilo ih je koji su vršili samoubistvo samo da ne bi bili uhapšeni; Todor Dukin i Mija Kovačević pružili su otpor na ulicama Beograda.⁷⁵⁾

Bilans hapšenja, ubistava, slanja u koncentracione logore bio je više nego porazan. U ratu na „tajnom frontu“ KPJ za Srbiju je izgubila četiri člana Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, 80 članova okružnih, sreskih i mesnih komiteta i više od 1.000 članova KPJ.⁷⁶⁾ Organizacija ipak nije bila uništena.

U Okružnici br. 4 Pokrajinski komitet kritički je prišao gubicima partijske organizacije, smatrajući da bi oni bili daleko manji da su rukovodeći kadrovi poznati neprijatelju uspeli da se blagovremeno sklone, povuku, privremeno „zakonspirišu“ svoj rad. Najviše partijsko rukovodstvo je u datoj situaciji zahtevalo da se poštuje konspiracija, ojača „revolucionarna budnost“, preseče rad „tuđim elementima“ u Partiji koji su svojom „brbljivošću, nebudnošću i zločinačkim odnosima prema partijskim tajnama“ omogućavali rad Gestapou i Specijalnoj policiji. Za dotadašnje propuste koristila se uopštena kvalifikacija „truli liberalizam“.⁷⁷⁾ Nezavisno od velikih gubitaka, ostaje činjenica da se Partija prilagodila potrebama izuzetne ilegalnosti, jer je policija više slučajno nego na osnovu saznanja prodrla u partijske organizacije, ako se izuzmu izdaje provokatora.

Partija je na pojačanu aktivnost protiv svoje organizacije i članstva odgovorila nizom protivmera: zahtevima za pojačavanjem budnosti,

⁷³⁾ J. Marjanović, Beograd, 223-239; V. Glišić, n.d., 337; Beograd u ratu i revoluciji 1941-1942, knj. 2, Beograd, 1984, 397, 418, 468.

⁷⁴⁾ V. Glišić, n.d., 338.

⁷⁵⁾ Isto, n.d., 338; Beograd u ratu i revoluciji 1941-1945, 2, 395 - Dukin je poginuo u Šumatovačkoj 10, u sukobu sa policijom, 4. aprila 1942, a Mija Kovačević (Plavi) početkom maja 1942. ranjen, uhapšen i za vreme istrage progutao otrov „sakriven u špicu kragne od košulje“.

⁷⁶⁾ V. Glišić, n.d., 341.
Isto, 342.

zaštitom stanova ilegalaca, obezbeđenjem štamparija, uklanjanjem kompromitovanih komunista iz aktivnosti izložene javnosti, obrazovanjem svoje obaveštajne službe, infiltriranjem svojih članova u kolaboracionističke ustanove i formacije, praćenjem aktivnosti kvislinga. Od ranije je radila industrija lažnih dokumenata koja je omogućavala kretanje aktivista i kurira, delegata, pod firmom poslovnih ljudi, švercera, oficira kolaboracionističkih jedinica itd. Konspirativni stil rada obavezivao je i na prurušavanje komunista u pojedinim slučajevima, menjanje fizionomije ili načina odevanja, maskiranja, korišćenje metoda zaštite, uopšte zaoštavanje pitanja bezbednosti. Od partizanskih grupa i odreda traženo je da ne logoruju dugo na jednom mestu da ih ne bi mogao zapaziti neprijatelj. Ofanzivnost obaveštajne službe uključivala je i stvaranje partijskih punktova u neprijateljskim službama i ustanovama. Blagoje Nešković je u svojstvu sekretara PK KPJ za Srbiju od Aleksandra Rankovića i Spasenije Babović preuzeo, prilikom njihovog odlaska na slobodnu teritoriju, vezu s Jankom Jankovićem, činovnikom Specijalne policije, šefom kartoteke. Toma Devald je od ranije radio za PK KPJ za Srbiju u SS jedinicama. Vlada Mirković je preko majke, ruskog emigranta, saznavao o zbivanjima u Ruskom zaštitnom korpusu. Održavanjem veza sa ljudima u neposrednom osinjaku Specijalne policije i SS jedinica, organizovane su i likvidacije (atentati) na agente policije. U martu 1942. ubijeni su agenti Đorđe Kosmajac, Obrad Zalada i starešina prvog kvarta Dragoljub Šterić, na šta je general Majsner odgovorio streljanjem 150 komunista iz Beograda i Pančeva u znak odmazde.⁷⁸¹

Od jula - novembra 1943. došlo je do mnogih provala, hapšenja i slanja u koncentracione logore pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta u unutrašnjosti Srbije: u Požarevcu, Zaječaru, Nišu, Kruševcu, Čačku, Mladenovcu, Arandjelovcu, Valjevu. Januara i februara 1943. velike gubitke pretrpela je i beogradska partijska organizacija. Najveće gubitke doživela je početkom oktobra 1943. u velikoj provali posle hapšenja Vasilija Buhe, organizacionog sekretara PK KPJ za Srbiju i Vere Miletić, koja je sa dužnosti člana Okružnog komiteta KPJ za Požarevac prešla da rukovodi obnavljanjem partijske organizacije u Beogradu. Partijsko sklonište otkrio je provokator Lazar Dožić. Provaljeni su i Janko Janković iz Specijalne policije i Cvetko Crnjak policijski agent, koji je činio usluge narodnooslobodilačkom pokretu.^{79*}

Iz defanzive u ofanzivu - stvaranje vojske kroz akciju

Na južnomoravskom području borilo se u ustanku više odreda: Kukavički (Leskovački), Vranjski, Babički, Jablanički, Toplički, Rasinski, Ozrenski, Svrlijski. Procenjuje se da su partizanske snage u tim odredima brojale oko 2.000 boraca. Postojala je i jaka partijska

100 „Naša borba”, 15. i 22. mart 1942; Beograd u ratu i revoluciji 1941-1945, 1, 365

⁷⁹⁾ M. Borković, n.d., 147.

organizacija s okružnim komitetima KPJ i SKOJ-a (niski, leskovački, kruševački) i sreskim i mesnim komitetima. Ustanak na jugu Srbije razvijao se samostalno, bez veze sa Vrhovnim štabom u zapadnoj Srbiji, a pogotovu od časa kada je Vrhovni štab napustio Srbiju. Rukovodstvo jugoslovenske revolucije nije mnogo znalo o jugoistočnoj Srbiji ni krajem 1942, kada je Tito odlučio da pošalje Svetozara Vukmanovića Tempa na jug.^{80,1} Oko 1.000 boraca Rasinskog, Topličkog, Jablaničkog, Leskovačkog, Ozrenskog, Nišavskog i Babičkog odreda, pored 1.500 partizana u mesnim desetinama, nastavilo je borbu na jugu Srbije protiv bugarskih okupatora, Nemaca i kolaboracionističkih snaga Koste Milovanovića i Milana Nedića. Ustanička plima na jugu Srbije nastupala je u vreme poraza partizanskih snaga na zapadu Srbije. Bitke su vođene na Pasjači, u Pustoj Reci, Jablanici, Crnoj Travi, na Jastrepцу, ali su jake bugarske snage, iskorišćavajući slabu povezanost partizanskih odreda, izazvale oseku ustanka u proleće 1942. godine.

Radivoje Jovanović se zalagao da se zaostale partizanske snage iz zapadne Srbije u zimu 1941-1942. probiju u južnu Srbiju i nastave borbu s odredima koji su se borili na jugu. Mirko Tomić je imao Titovu usmenu direktivu da odredi ostanu na svojim terenima, ali je i on, bio podložan shvatanju da tzv. Karađorđeva Srbija ima isti vojno-politički strategijski značaj kao i u početku ustanka.⁸¹⁾

Srbija je praktično 1942. bila bez Glavnog štaba, iako su se u njemu nalazili Mirko Tomić do pogibije u Beogradu januara 1943, Radivoje Jovanović, koji je avgusta 1942. postavljen za komandanta Glavnog štaba i člana Vrhovnog štaba NOV i POJ i Momčilo Marković, koji je za člana Štaba imenovan januara 1943. godine. Praktično rukovođenje partijskom organizacijom i partizanskim odredima nalazilo se 1942. u rukama Pokrajinskog komiteta. Komandant Glavnog štaba^ Srbije, Radivoje Jovanović, od septembra do kraja 1942. boravio je u Šumadiji i imao uvid u rad i aktivnosti 1. Šumadijskog NOP odreda. Član PK Moma Marković i sekretar Okružnog komiteta KPJ za Požarevac rukovodili su Požarevačkim NOP odredom do nemačke ofanzive protiv ovog odreda u leto 1943. godine.⁸²⁾

Partizanski odredi na jugoistoku Srbije bili su izloženi stalnim napadima i progonima okupatora i kolaboracionista u vidu ofanziva, poterà i blokade sela da bi im se onemogućio dotur hrane. Najveća ofanziva poznata je kao „Aćimovićeva“, jer ju je jedno vreme lično predvodio Milan Aćimović, ministar unutrašnjih poslova u Nedićevoj vladi. Ofanziva je zvanično trajala od prve polovine jula do septembra 1942. godine, ali je praktično počela još 15. februara 1942. godine. U ofanzivi na slobodnu teritoriju Zaplanja i na Babičku goru sadejstvovali

⁸⁰⁾ Vukmanović je stigao u Beograd krajem decembra preko ilegalnih veza u Slunju, Zagrebu i Zemun. - S. Vukmanović Tempo, 1, n.d., 295-8.

⁸¹⁾ M. Janković, Vojno-politički položaj i uloga Pokrajinskog komiteta KPJ i Glavnog štaba NOV i PO Srbije u strategiji NOR-a i revolucije 1941-1945, Rukovođenje..., 61.

⁸²⁾ Milovan Mika Milosavljević, Rukovođenje oružanom borbom u Srbiji 1942. godine, - Isto, 273.

su ljotićeveci, četnici i bugarske jedinice zaposedanjem Bele Palanke i Suve planine. Marta 1942. Ljotićeve dobrovoljačke jedinice vodile su borbe sa Svrlijsko-nišavskim i Knjaževačkim partizanskim odredom. Početkom marta neprijateljske snage pokrenule su ofanzivu i protiv Topličkog i Leskovačkog partizanskog odreda. Na Pasjači marta 1942, umesto da se formira jača udarna grupa i prodre iz obruča, doneta je pogrešna odluka o razbijanju odreda na grupe koju neki učesnici nazivaju „tragičnom“, jer je Leskovački odred od 500 boraca na početku ofanzive spao na kraju samo na šest boraca.⁸³⁾

Ofanzivne akcije na jugoistoku Srbije bile su usmerene na „čišćenje“ terena, ali i na mobilizaciju novih boraca za kolaboracionističke snage i propagandu protiv komunizma. Kolaboracionistička štampa je bučnom propagandom pratila antipartizanske akcije, nagoveštavajući njihov slom i na jugoistoku Srbije, kao što se može videti iz napisa „Obnove“, „Novog vremena“ i „Naše borbe“. U „Našoj borbi“ pisalo se o kraju „pljačkaša i kukavica“ iz „Kukavičkog odreda“.⁸⁴⁾ Početkom marta bugarske jedinice su sa dobrovoljcima, četnicima Pećanca i nedićevcima napadali Kukavički i Jablanički odred. Krajem marta poginuo je i Košta Stamenković, član CK KPJ. Do sukoba Svrlijsko-nišavskog odreda sa snagama kolaboracionista na Crnom i Zelenom vrhu došlo je 1. maja 1942. Nove borbe nastavile su se u predelu Svrlijga prvih dana maja 1942.

Velika ofanziva započela je 12. jula 1942. pod rukovodstvom Milana Aćimovića, na prostoru od Niša do Knjaževca, u kojoj je uzelo učesća oko 10.000 neprijateljskih vojnika - Bugara, Ljotićevaca, četnika i pripadnika Srpske državne straže. Neprijateljske snage nanele su teške gubitke Svrlijskom i Ozrenskom partizanskom odredu. Druga etapa Aćimovićeve ofanzive započela je na području Jastrepca 10. avgusta 1942. godine. Akcije su bile uperene protiv Topličkog i Rasinskog partizanskog odreda. U borbama je učestvovalo 18,5 hiljada kolaboracionista. Partizanske snage su veštim manevrima izbegavale opkoljavanje, uništenje ili veće gubitke. Nemačke, bugarske i kolaboracionističke snage pokušale su u operaciji „Rudolf“ da unište Leskovački partizanski odred opkoljavanjem planine Kukavice, u prvoj polovini novembra 1942. godine.

U ofanzivi poznatoj kao Aćimovićeva izginuo je ili bio zarobljen najveći broj boraca Svrlijskog NOP odreda. Pod udarom združenih neprijatelja prestao je sredinom septembra 1942. da postoji jedan od najjačih odreda u jugoistočnoj Srbiji. Bio je razbijen i Ozrenski NOP odred. Direktive i uputstva Pokrajinskog komiteta okružnim komitetima svodile su se na sređivanje stanja i obnavljanje razbijenih odreda. Imajući najveći autoritet i neprikosnoveni uticaj među preostalim borcima - komunistima, komiteti su zahtevali da se u slučaju razbijenih odreda sprovedu saslušanja i utvrdi odgovornost. Dolazilo je do drama

⁸³⁾ Ž. Nikolić, Isto, 467.

⁸⁴⁾ „Naša borba“, 8. februara 1942.

među samim komunistima koji su u časovima klonuća i beznađa počeli da traže neprijatelje među svojim. Epizoda sa Milisavom Ignjatovićem na području Okružnog komiteta Zaječar, koji je bio ovlašćen da sredi partijsku organizaciju Nišavskog i Ozrenskog odreda, kao i rad Partije u belopalanačkoj, svrljiškoj i ozrenskoj bazi - sama za sebe govori o krvavom međusobnom istrebljenju. Ignjatović je počeo da sumnja u svoje saborce iz Timočkog odreda da su izdajnici i od oktobra do početka decembra 1942. streljao je 16 drugova. Tek pošto je desetkovao svoje, Ignjatović i njegov štab su početkom decembra 1942. razoružani i osuđeni na smrt kao neprijatelji odreda.^{85'}

Kraj 1942. i prva polovina 1943. označavali su ozbiljnu prekretnicu na svetskim frontovima, što je uticalo i na oživljavanje većeg interesa CK KPJ za Srbiju. Pod udarom velike neprijateljske ofanzive januara 1943. našla se i teritorija u centralnim delovima Jugoslavije, a na drugoj strani usledio prodor Operativne grupe divizija prema istoku pod pritiskom Nemaca i njihovih saradnika. Stoga je Vrhovni komandant NOV i POJ uputio zapovest svim NOP odredima i brigadama u Slavoniji, Sloveniji, Srbiji, Crnoj Gori, Hercegovini i istočnoj Bosni da preduzmu pojačane napade na neprijateljske garnizone, saobraćajnice, vojna skladišta, puteve i veze. Smatralo se da treba iskoristiti situaciju u kojoj su okupatori oslabili svoje garnizone angažovanjem glavnih snaga protiv Operativne grupe divizija NOVJ. Zapovest Tita od 7. februara 1943. zahtevala je aktiviranje odreda protiv neprijatelja.^{86'} No, posle uspostavljanja kontakta sa Nemicima marta 1943, Vrhovni štab je naredio obustavljanje napada na pruge u Slavoniji.

Ništa tako kao dolazak Svetozara Vukmanovića na jug Srbije, u Makedoniju i na Kosmet nije pokazivalo oživljavanje interesa Vrhovnog štaba za područje istočnih delova Jugoslavije u svetlosti savezničkog iskrcavanja u Francuskoj Severnoj Africi i sovjetske protivofanzive na Volgi, kod Staljingrada (Volograda). Vukmanović je video velike mogućnosti za razmah partizanskih borbi i povezivanje snaga na prostoru južne Srbije, Makedonije i Kosova i Metohije. Delegat Vrhovnog štaba i CK KPJ javio je 21. februara 1943. Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju da je najvažniji zadatak odreda na jugu da ovladaju područjem Piroto - Niš - Morava - bugarska granica sve do Preševa i Kumanova u Makedoniji, da politički i vojnički razbiju četnike oko Vrania i Krive Palanke i da se ojača Partija na terenu i u odredima.^{87'} Vreme je nametalo stvaranje većih jedinica - bataljona i brigada i prelaženje na ofanzivne operacije, „razobličavanje“ četnika i uspostavljanje partijskih i vojnih rukovodstava Srbije, Makedonije, Kosova i Metohije.^{88'} Vukmanovićevo parolo je bila jednostavna i više

⁸⁵⁾ V. Glišić, n.d., 220.

⁸⁶⁾ A VII, NOR, K-7, Reg. br. 17-1.

⁸⁷⁾ Zbornik NOR, tom II, knj. 8, dok. 69.

⁸⁸⁾ Isto, tom VII, knj. 1, dok. 97.

nego plodotvorna: „akcijom stvarati vojsku“. Stvorena je slobodna teritorija od Pirota do Kumanova, od Kukavice do Kruševca.⁸⁹⁾

Pored odreda na jugu, održali su se i manji odredi u rejonu Sokobanje, Svriljiga i Knjaževca, u oblasti Kosmaja, dok su četnici imali pretežan uticaj u zapadnoj Srbiji, pa i na Okruglici, gornjoj Jablanici, gornjoj Toplici i na Kopaoniku. Vukmanović je odlučio da od tri postojeća odreda: Leskovačkog, Jablaničko-Pasjačkog i Jastrebačkog obrazuje 1. južnomoravski odred u kome bi dotadašnji odredi dobili status bataljona. Stvorena je jedinstvena komanda i omogućeno da se izvode napadi na veće neprijateljske snage. Stab 1. južnomoravskog odreda činili su: komandant Dimitrije Pisković Trnavac, komesar Radovan Kovačević, zamenik komandanta Miloš Manojlović, zamenik političkog komesara Radoš Jovanović i načelnik Štaba Ratko Pavlović Čičko.⁹¹⁾ Prvi južnomoravski odred je prilikom stvaranja, februara 1943, imao 200 boraca. Formiran je i 2. južnomoravski NOP odred od tri čete, sa zadatkom da prerastu u bataljone i razviju oružane borbe od Pirota do Kozjaka. Štab odreda sačinjavali su: Ratko Pavlović kao komandant, Vlada Vujović komesar, Sinadin Milenović zamenik komandanta i Rista Antunović zamenik političkog komesara. U prvoj polovini 1943. oslobođen je znatan deo teritorije, vođene su uspešne borbe u Jablanici, Toplici i Crnoj Travi.

Prilikom prolaska Svetozara Vukmanovića kroz Beograd, krajem decembra 1942, delegat Vrhovnog štaba i CK KPJ predlagao je da se vojno i političko rukovodstvo iz Beograda prebaci u rejon Toplice i Jablanice, jer je narod u tim krajevima podržavao partizanske jedinice, koje inače bez te potpore ne bi mogle ni opstati. Nešković je bio protiv predloga, a druga dva člana PK KPJ za Srbiju bili su za izlazak pokrajinskog partijskog rukovodstva na teritoriju Kosmaja.⁹²⁾

U centralnoj i zapadnoj Srbiji delovao je 1. Šumadijski odred, a februara 1943. godine obnovljen je Čačanski partizanski odred, koji je već narednog meseca razbijen od četnika i snaga SDS. Čačanski odred obrazovan je ponovo maja 1943. godine, ali je preneo aktivnost u Šumadiju. Marta 1943. obnovljen je Valjevski partizanski odred.⁹³⁾ Prvi šumadijski odred delovao je na teritoriji okružnih komiteta za Mladenovac i Kragujevac. Kosmajski partizanski odred obrazovan je maja 1943. Krajem 1942. i početkom 1943. u istočnoj Srbiji uspeli su da se održe Krajinski i Timočki partizanski odred. Sredinom februara 1943. neprijatelj je preduzeo ofanzivu protiv Požarevačkog partizanskog odreda. Juna 1943. obrazovan je Prvi timočki bataljon, od tri čete sa 110 boraca, sa perspektivom da preraste u brigadu. Prvih meseci 1943. u celoj Srbiji je u partizanskim odredima bilo oko 1.200 boraca.⁹⁴⁾

⁸⁹⁾ Ž. Nikolić, Rukovođenje..., 468.

⁹⁰⁾ S. Vukmanović Tempo, Uloga i značaj južnomoravskog rejonu u razvoju naše narodnooslobodilačke borbe. - Isto, 127.

⁹¹⁾ Isto, 129.

⁹²⁾ Isto!

⁹³⁾ M. Borković, n.d., 17.

⁹⁴⁾ Isto, 18.

Na Bukulji je krajem juna 1943. obrazovan prvi bataljon NOV u centralnoj Srbiji, u čiji su sastav ušli borci Kosmajskog, Valjevskog i Šumadijskog partizanskog odreda. Ovaj bataljon je predstavljao jezgro 1. šumadijske brigade.

Jedan od oblika rukovođenja u uslovima oseke ustanka u Srbiji, nadmoći okupatorsko-kolaboracionističkih snaga i aktivnog neprijateljskog četničkog odnosa prema partizanskim snagama u Srbiji bila su partijska i vojna savetovanja. Među tim savetovanjima izdvajaju se, po značaju, međuokružno partijsko savetovanje, a zatim vojno-političko savetovanje od 9. do 13. avgusta 1943. održano na Bukulji i okončano na Rudniku, kojem su prisustvovali Blagoje Nešković, članovi PK i Glavnog štaba Srbije, predstavnici pet okružnih komiteta KPJ iz zapadne Srbije, Šumadije i Pomoravlja i rukovodioci obližnjih partizanskih odreda. Na savetovanju je istaknuta neophodnost obrazovanja odreda, bataljona i brigada NOV i stvaranje jedinstva naroda kroz borbu protiv okupatora i kolaboracionističkih snaga. Savetovanje je obezbedilo uspostavljanje veza između susednih komiteta i odreda i usaglašavanje borbenih dejstava. Maja 1943. bilo je održano partijsko savetovanje za niški okrug, a u junu za okrug Zaječara; polovinom septembra održano je i savetovanje s okružnim komitetima Leskovac - Toplica, a kod Vranja za 2. južnomoravski NOP odred.⁹⁵⁾

Dolazak Svetozara Vukmanovića Tempa uticao je i na Pokrajinski komitet da se opredeli za stvaranje većih, krupnijih jedinica, kakve su već bile stvorene u drugim krajevima Jugoslavije, i ofanzivniji odnos prema okupatoru i kvislinzima. Iz defanzive se prelazilo u ofanzivu. Stvaranjem bataljona i kasnije brigada nastale su pokretne jedinice sposobne da krstare po celoj teritoriji centralne Srbije, bez vezanosti za određenu teritoriju, te da koristeći snagu manevra nanose udarce neprijatelju, podstiču narodnooslobodilačku borbu i stvaraju osnovu za mobilizaciju novih boraca. Tako su u Srbiji u jesen 1943. formirane prve brigade: 1. šumadijska 5. oktobra, 1. južnomoravska 12. oktobra i 2. južnomoravska brigada 20. novembra 1943. godine. Glavni štab i Oblasni partijski komitet Kosova i Metohije prebacili su nove borce oktobra 1943. na severne padine Šar-planine, gde je formiran Kosovsko-metohijski partizanski odred, kao i na područja Jablanice i Vranja, jer na Kosovu i Metohiji zbog pritiska albanskih masa nije bilo uslova za narodnooslobodilačku borbu.

Vojnoupravni zapovednik Srbije, general Paul Bader, obezbeđivao je teritoriju Srbije s nemačkim, bugarskim i kolaboracionističkim snagama koje su daleko nadmašivale partizanske snage na jugu i u Šumadiji. Maja 1943. ukupne snage okupatora u Srbiji sačinjavalo je oko 15.000 nemačkih vojnika sa 4.000 policijskih snaga, oko 30.000 Bugara, 13.000 pripadnika SDS, 3.500 pripadnika Srpskog dobrovoljač-

⁹⁵⁾ M. Stanković, G. Miljanić, Rukovođenje narodnooslobodilačkom borbom u Srbiji 1941-1945, Rukovođenje..., 43.

kog korpusa i 5.000 vojnika Ruskog zaštitnog korpusa. Početkom 1943. u raznim delovima Srbije bilo je oko 20.000 četnika.⁹⁶⁾

Za Tita se Srbija u jesen 1943. ponovo našla u centru pažnje. Iz njegovog pisma Štabu 2. korpusa NOVJ od 9. oktobra 1943. vidi se plan o koncentraciji 1. i 2. korpusa u predelu Sandžaka i Metohije. Čim sazru uslovi trebalo je krenuti u pravcu Srbije i Makedonije.⁹⁷⁾ Tito je desetak dana kasnije, 21. oktobra 1943, naredio 2. korpusu da usmeri operacije prema Srbiji, nalazeći da je najvažniji strategijsko-politički zadatak onemogućavanje Draže Mihailovića.) Jesenji prodor nije uspeo, jer za njega nisu bile stvorene osnovne vojno-političke pretpostavke. Kvislinške i četničke snage su u Srbiji bile daleko nadmoćnije, a južni sovjetski front isuviše daleko od granica Jugoslavije. Nemačka komanda gledala je u Srbiji njihovo najvažnije strateško uporište na Balkanu.

Formiranjem 1. šumadijske brigade došlo je do promena u sastavu Glavnog štaba za Srbiju, jer je dotadašnji komandant Radivoje Jovanović postavljen za komandanta brigade, dok je za v.d. komandanta Glavnog štaba određen Petar Stambolić. Politički komesar Glavnog štaba Moma Marković uputio se sa 1. Sumadijskom brigadom. Brigada se kretala u uslovima suženog manevarskog dejstva u predelu između Kosmaja i Rudnika, stalno napadana od Nemaca, Bugara, SDS i četnika Mihailovića. Sukobljavala su se dva gledišta: krenuti prema Toplici i tamo doprinositi svojim dejstvima razvoju narodnooslobodilačke borbe i stvaranju novih brigada ili prema Sandžaku u susret 5. krajiškoj diviziji. Ova dva oprečna gledišta zastupali su: prvo-načelnik Glavnog štaba Savo Drljević i drugo-komesar Moma Marković („Vuk“). Preko „Slobodne Jugoslavije“ upućena je poruka Blagoju Neškoviću, koji se nalazio na jugu, da im u susret dođe 1. južnomoravska brigada. Marković je smatrao da bi se ove dve brigade na slobodnoj teritoriji odmorile, reorganizovale i naoružale i zatim same, ili sa drugim jedinicama, vratile u Srbiju. Ovog puta, kao i u mnogim drugim prilikama, odlučujući je bio stav političkog komesara nad vojnim rezonom i vojno-strateškim procenama. Ova odluka se može smatrati fatalnom. Umesto da dve novoobrazovane brigade doprinesu daljem razbuktavanju borbi na jugu Srbije, kao poligonu za buduće oslobodjenje, ove dve jedinice su izvučene iz Srbije u najpotrebnije vreme za Srbiju. Osim toga, one su pretrpele strahovite gubitke u Prijepolju i istočnoj Bosni.⁹⁹⁾ Novoobrazovana 1. šumadijska brigada je na putu iz Srbije u Bosnu iskrvarila u borbi s Nemcima 4. decembra 1943. godine, braneći, zajedno s 2. proleterskom brigadom, limski mostobran kod Prijepolja, na kome je palo oko 400 boraca.

V. Glišić, Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941-1944, Beograd, 1970, 161.

⁹⁷⁾ AVNOJ i revolucija (priredili B. Petranović, S. Nešović), Tematska zbirka dokumenata, Beograd, 1983, 393.

Isto, 394.

⁹⁹⁾ Savo Drljević, Zašto je 1. šumadijska brigada, sa političkim i vojnim rukovodstvom Srbije, ujesen 1943. pošla prema Sandžaku umesto u Toplicu, Rukovođenje..., 363.

Sa brigadama su krenuli Blagoje Nešković i Moma Marković, organizacioni sekretar PK KPJ za Srbiju. U Srbiji su ostali Petar Stambolić, koji se nalazio u Beogradu do marta 1944, kada je prešao najug Srbije, Dragi Stamenković i Nedeljko Karaičić. Srbija je opet čula obezglavljena, a njene brigade - prvenci, 1. južnomoravska i-1. •šumadijska, napustile su tlo Srbije kada su bile u njoj najpotrebniji Da li je u pitanju bio „nenameran, krupan promašaj" ili je u ovom, „pražnjenju" Srbije od njene dve najbolje jedinice ipak bilo neke logike/ sa stanovišta Titovog i jugoslovenskog rukovodstva. Tito je bio obuzet poseđanjem Srbije kao ključne jugoslovenske zemlje jednako 19MI kao i 1943-1944. godine. Njegovom ponovnom dolasku u Srbiju, u kojoj bi ga čekale srpske partizanske jedinice koje su u samostalnom narodno-slobodilačkom procesu uspele da se održe i narastu, stvore veliku slobodnu teritoriju, formiraju prve brigade, očigledno je pretpostavio prodor ovih jedinica u Srbiju, sa ostalim snagama NOVJ, koje su srpske snage mogle samo pomagati ali ne i dejstvovati kao samostalni i odlučujući činilac pobeđe. (Srbija se jednostavnō~hije smela osloboditi šopstvenim snagama, već snagama svih jugoslovenskih naroda kada Sōde čas za definitivni prodor u Srbiju; Iz Bosne i Crne Gore trebaiti (Je upasti u Srbiju i spojiti sa srpskim snagama na jugu, ali one nisu rmele postati bitan faktor oslobođenja Srbije već samo dopunska snaga udarnih oslobodilačkih jedinica NOVJ.

Nešković se uputio s 1. južnomoravskom brigadom na osnovu poruke Mome Markovića preko radio-stanice „Slobodna Jugoslavija" od 10. novembra 1943. da krene prema Sumadiji sa glavnim snagama. Ova poruka nije mogla biti predata preko „Slobodne Jugoslavije", a da nije prethodno odobrena od strane Vrhovnog štaba koji je održavao veze sa radio-stanicom „Slobodna Jugoslavija" u Moskvi. Nešković je nasuprot argumentima Dragog Stamenkovića da se ne odazove na ovaj poziv, bio svestan, kao disciplinovan komunist da je u pitanju poruka višeg rukovodstva Vrhovnog štaba.¹⁰⁰

Prva južnomoravska brigada uspešno je prešla Zapadnu Moravu i stigla u prostor oko Bukulje i Arandjelovca, ali nije naišla na 1. šumadijsku brigadu koja je već krenula prema Prijepolju. Odlučeno je da brigada krene prema Drini i pređe u istočnu Bosnu, u jeku nemačke ofanzive, gde je pretrpela velike gubitke. Šumadijska brigada išla je u susret 2. i 5. diviziji koje su pokušavale da prodru prema Srbiji preko Zlatibora i Tare. Štabovi ovih jedinica pozvali su srpske partizanske snage da im se pridruže i da zajedno prodiru u Srbiju, ali su snage 2. korpusa uskoro bile odbačene daleko od Srbije, u prostor Sandžaka i Crne Gore.

Čak i ako Šumadijska brigada nije mogla da opstane u Šumadiji, mogla je krenuti prema jugu, Toplici i Jablanici. Koliko je pretpostavka o Titovoj nameri da se Srbija oslobodi spoljnim snagama pod njegovom

¹⁰⁰ Dragi Stamenković, O odlasku iz Srbije 1. južnomoravske i 1. šumadijske brigade novembra 1943. i sa njima sekretara PK KPJ za Srbiju. - Isto, 365.

komandom, a ne pomoću autohtonih partizanskih snaga koje su se obrazovale na jugu Srbije i u Šumadiji, najbolje svedoči Titovo naređenje Neškoviću od 13. januara 1944. da nije smeo krenuti sa južnomoravskom brigadom za Srbiju, jer nije krivica Vrhovnog štaba što se do tada nisu sreli i snabdeli „moravsku brigadu“. Nešković je vrhovnom komandantu uzvratio narednog dana, ističući da na jugu ima mnogo posla a da on ne zna zašto je u Bosni. „Čekam odobrenje za povratak a put bih ja predložio“, ali nije dobio to odobrenje.¹⁰¹ Tako se osam meseci, od novembra 1943. do jula 1944, van Srbije nalazilo njeno glavno partijsko-vojno rukovodstvo sa Blagojem Neškovićem, Momom Markovićem, nekoliko članova PK, političkim komesarom i načelnikom Glavnog štaba. Od 1. šumadijske i 1. južnomoravske brigade je kod Čajniča, 10. februara 1944, formirana 3. srpska udarna brigada NOVJ, koja je ušla u sastav 2. proleTERSke divizije i u njoj ostala do kraja rata.

Iznetom shvatanju u suštini ne protivureći mišljenje daje izvlačenje brigade 1943. iz Srbije bilo uslovljeno težnjom Politbira CK KPJ da dve srpske brigade uđu u sastav elitne proleTERSke divizije, koja bi prodrla na čelu snaga NOVJ u Srbiju, postajući okosnica za obrazovanje novih udarnih divizija u Srbiji.¹⁰²

Da nije slučajnost i da se radi o kontinuitetu pokazuju i događaji vezani za borbe u Srbiji u leto i jesen 1944. godine. U završnim borbama* za oslobođenje, uloga Glavnog štaba Srbije je bila degradirana, beogradskoj operaciji komandovanje angažovanim jedinicama nije padalo Glavnom štabu Srbije. Umesto aktivnosti Glavnog štaba Srbije obrazovan je Operativni štab za Kosovo. Kompetencije Glavnog štaba svodile su se na užu Srbiju bez Beograda, koji je bio pod neposrednom komandom Vrhovnog komandanta. U sastavu jedinica pod komandom Glavnog štaba Srbije dolazilo je do čestih promena po Titovom naređenju. Tako je januara i marta 1945. na Sremski front upućena 2. proleTERSka i 22. srpska divizija, a potom i 47. srpska divizija.¹⁰³

Posle jesenjeg pokušaja prodora u Srbiju, usledio je novi, marta 1944, prebacivanjem jedinica 2. i 5. divizije na desnu stranu Lima. Udarne grupa divizija imala je naređenje za snažan prodor prema Ibru, opštim pravcem Zlatibor - Javor - dolina reke Studenice. Prva linija „odbrane Srbije“ bila je razbijena (Priboj, Užice i Ivanjica), ali je preostajao teži deo zadatka - forsiranje Ibra i uspostavljanje veze sa snagama NOVJ u Toplici i Jablanici. Kada su Nemci preprečili prelaz preko Ibra, Udarne grupa skrenula je prema užičkom kraju. Aprilski pokušaj prelaza Ibra takođe nije uspeo. Udarne grupa dobila je naređenje za pokret prema severozapadu, približavajući se komunikaciji Užice - Požega. Snage odbrane bile su šestostruko nadmoćnije od Udarne grupe, brojeći oko 30.000 boraca prema 5.000 boraca NOVJ.¹⁰⁴

D. Piljević, Isto, 513.

*** R. Martinović, Isto, 144.

* R. Rajović, Odlazak 1. šumadijske i 1. južnomoravske brigade iz Srbije. - Isto, 630.

Za konačni prodor moralo se sačekati još nekoliko meseci. Osvajanje Srbije bilo je nemoguće bez početka nemačke evakuacije sa Balkana, koja je bila uslovljena osvajanjem Rumunije i Bugarske od strane Crvene armije i izbijanjem sovjetskih trupa na Dunav, to jest na jugoslovensko-rumunsku granicu.

Januara 1944. na jugu Srbije formirane su još dve brigade: 3. južnomoravska brigada od boraca sa područja Kukavice, Jablanice i Pasjače i 4. južnomoravska brigada od boraca Jastrebačkog i Rasinskog partizanskog odreda, u čijem su sastavu bila tri bataljona. Dragi Stamenković, član PK KPJ za Srbiju i sekretar PK SKOJ-a, obavestio je Petra Stambolića, v.d. komandanta Glavnog štaba, o formiranju ove dve brigade koje će partijski „držati“ Okružni komitet Leskovac. „Štabove smo odredili“, kaže, „od najbolje raspoloživih kadrova vojno-partijskih na ovoj teritoriji. Nastojimo da im ukazujemo na njihove nedostatke i da ih podignemo putem partijskih kurseva. Dešava se da jednog dana jednog druga kandidujemo, drugog dana začlanimo, a trećeg već je polit, komesar. Takvo uzdizanje slično je u pozadini“. ¹⁰⁵⁾ Februara 1944. formirana je 5. (kasnije 7) srpska južnomoravska brigada. Južnomoravsko operativno područje imalo je sredinom 1944. (bez 1. južnomoravske brigade) osam brigada, pet odreda i 3 komande područja ili oko 50 bataljona, sa prosečno po 200 boraca, što je iznosilo oko 10.000 boraca. ¹⁰⁶⁾

Razvoj narodnooslobodilačkog pokreta na jugu dobijao je razmere masovnog opredeljivanja za narodnooslobodilačku borbu, što je bilo vezano sa prethodnom borbom, približavanjem jedinica NOVJ Srbije i pokušajima prodora u jesen 1943. i proleće 1944, raspadanja okupatorsko-kolaboracionističkog sistema. Maja 1944. formirana je i 2. šumadijska brigada na području okružnih komiteta za Kragujevac i Mladenovac. ¹⁰⁷⁾ Od jeseni 1943. do 10. maja 1944. u Srbiji je obrazovano 11 brigada koje su obezbeđivale slobodnu teritoriju u slivu Južne Morave. Maja i juna 1944. u južnoj Srbiji formirane su i divizije: 21, 22, 24. i 25. divizija. ¹⁰⁸⁾ Na improvizovani aerodrom kod Kosančića u Pustoj Reci stigao je deo Glavnog štaba za Srbiju, sa Kočom Popovićem kao komandantom. ¹⁰⁹⁾

¹⁰⁵⁾ M. Borković, n.d., 187.

¹⁰⁶⁾ Isto.

¹⁰⁷⁾ Isto, 189.

¹⁰⁸⁾ Isto, 190.

¹⁰⁹⁾ S Kočom Popovićem u Srbiju se vratio BI. Nešković sa članovima PK, koji su iz Istočne Bosne preko Berana i Visa ponovo stigli u Srbiju posle 6 meseci odsustvovanja. Za političkog komesara Glavnog štaba postavljen je Milosav Milosavljević, dotadašnji politički komesar 2. proleterske divizije. Koča Popović je u „Beležnici“ zapisao: Noću 10/11. spustili smo se avionima - u Srbiju. Englezi bi, još odlagali: 'zbog lošeg vremena, zbog toga što je aerodrom ugrožen', itd., ali je ruski avion bio spreman da nas prebaci, pa su krenuli i engleski". - PK KPJ za Srbiju je još februara 1944. tražio od Vrhovnog štaba da se za komandanta Glavnog štaba NOV i POJ Srbije postavi Koča Popović. O tome je odlučeno tek na Visu, juna 1944, za vreme boravka Mihaila - Blagoja Neškovića sa članovima PK na Visu. - K. Popović, Beleške uz ratovanje, Beograd, 1988, 273-4.

Bugarski okupator - iluzije KPJ i ponašanje bugarskih vojnika

Nemačke operativne trupe koje su se krajem 1941. pomerale iz Srbije u Bosnu i na Istočni front zamenjene su bugarskim jedinicama. Prvi bugarski okupacioni korpus, pod komandom generala Asena Nikolova, preuzeo je na osnovu nemačko-bugarskog sporazuma kontroli nad delom Srbije.¹¹⁰ Korpus se sastojao od tri divizije, jačine 20 - 25.000 ljudi, sa Štabom korpusa u Niskoj banji. Bugarske trupe počele su smenjivati nemačke u Leskovcu, Nišu, Knjaževcu, Čupriji i Jagodini 31. decembra 1941. godine. Celokupni prostor trebalo je zapošesti do 15. januara 1942. godine. Smenjujući 113. nemačku diviziju, bugarske snage premeštale su garnizone u rejon Stara granica - Rgotina - Lapovo - Kragujevac - dolina Ibra - Mitrovica - Priština. Bugarske trupe bile su obavezne da poštuju zapovesti feldkomandantura i krajskomandantura u oblasti upravnih poslova, nemačke zakone i srpsko zakonodavstvo doneto sa nemačkim odobrenjem. Na tlu Srbije bugarske trupe snabdevalo je Ministarstvo rata Bugarske. Komandujući general u Srbiji stavio je Bugarima do znanja da je samostalno rekviriranje bilo zabranjeno.¹¹¹

Bugarska je kao okupatorska sila u Srbiji bila posebno omražena, jer se radilo o istorijskim korenima ove mržnje, posebno ponavljanju okupacije iz prvog svetskog rata, zapamćene po surovosti. Bugarska je aprila 1941. ustupila teritoriju Nemačkoj za napad na Jugoslaviju i Grčku. Sa saglasnošću Nemačke prilikom deobe Jugoslavije, Bugarska je anektirala dva srpska okruga: vranjski i pirotski, kao i deo Makedonije. Bugarska propaganda uporno je razvijala tezu o „bugarskoj Moravi“. Protiv posedanja srpske teritorije od strane Bugara istupio je Milan Nedić, ali „otac Srbije“ nije mogao sprečiti njihov dolazak, iako je pretio da će izvršiti samoubistvo. Nedićev režim je ovim aktom još više degradiran. U Srbiji je od kraja 1941. bilo dva okupatora, iako su Nemci ostali glavni okupator, jer su im bugarske trupe u taktičkom smislu bile podređene. Vojni pragmatizam Nemaca odneo je krajem 1941. pobedu nad otporom Milana Nedića. Nemački funkcioneri, zainteresovani za Nedićev režim, nastojali su da umanje efekte bugarske okupacije, svesni koliko ona predstavlja izvanredno „političko opterećenje“ kvislinškog režima. Nemci su bili svesni da ukoliko se vlada

Na osnovu naređenja Hitlera, Vrhovna komanda Vermahta je „zamolila“ bugarskog ministra vojske da bugarske trupe posednu delove teritorije istočne Srbije sa zadatkom da održavaju mir i poredak na tom prostoru. Naredba Hitlera je prenet preko komandanta Jugoistoka 24. decembra 1941. bugarskom oficiru za vezu pri Štabu opunomoćenog komandanta za Srbiju, Dimitru Stančevu. - M. Stojiljković, Bugarska kao saveznica sila Osovine u okupaciji Srbije 1941-1944, Zbornik radova 2, Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku, Beograd, 1982, 288-9.

M. Stojiljković, Bugarska okupatorska politika u Srbiji 1941-1944, Beograd, 1989, 123. Nediću se i pre investiture od generala Dankelmana pretilo da će Nemci u Srbiju dovesti ustaške, mađarske, bugarske i albanske snage. - B. Petranović, Revolucija i kontrarevolucija..., 1, 237. - Nedić je teško doživljavao proširivanje bugarske okupacije, ali je njegov položaj u suštini bio vazalan i bez mogućnosti protivpoteza.

bude stalno opterećivala novim ustupcima, onda je od nje bilo nerealno očekivati podršku okupacionom sistemu. Zastupnik komandanta oružanih snaga na Jugoistoku, general artiljerije Paul Bader, javljao je 19. januara 1942. generalu inženjerije Kunceu, komandantu oružanih snaga na Jugoistoku, da je vlada Nedića izdržala prvi ulazak bugarske vojske ali da proširenje bugarskog posadnog područja na polovinu Srbije neće podneti. Upozoravao je na teškoće u vezi sa novcem i snabdevanjem, koje bi mogle izazvati haos, izričito odvrćući od namere da se proširi bugarsko područje. Nemci su odgovornost za mir u zemlji prenosili na Srbe, služeći se pretnjom da će Bugari proširiti posadno područje ako u zemlji ne nastupi mir. „Srbi treba u prvom redu da krvare i ginu za svoju zemlju”.^{113'}

Ne samo vojni već i političko-diplomatski faktori u Beogradu, poput Feliksa Benderà, bili su krajem 1941. i početkom 1942. suočeni sa „mučnom situacijom” vezanom za ulazak Bugara u Srbiju. Bender se posebno zalagao da bugarske trupe ne uđu u Kragujevac. Nemački poslanik imao je u vidu da je Nedić pokazao lojalnost prema Nemcima, da mu se autoritet na selu nalazio u porastu i da je narodu uspeo da objasni „besmislenost ustanka”. Za Nemce je Nedić, u stvari, bio jedini kolaboracionista sa autoritetom kojega niko drugi nije mogao zameniti. Njegovim eventualnim povlačenjem javljala se opasnost od novih nemira, stvarao i nagomilavao „zapaljiv materijal” za pojačani ustanički pokret u proleće. Za Benderà je čak bilo dragocenije da se Nedić zadrži nego što će bugarske trupe odmeniti nemačke. Nemački diplomata je znao da je celom svojom prošlošću srpski narod bio neprijateljski raspoložen prema Bugarima. Bender je hteo da zadrži Nedića, ali i da smanji bugarsku okupacionu zonu. Strahovao je od netrpeljivosti između Koste Milo vana vića Pećanca i Bugara u četvorouglu Prokuplje - Kuršumlja - Trstenik - Kruševac. Predlagao je da se ispod bugarske okupacije izdvoje Kragujevac, Zaječar i Prokuplje, kao oblast Koste Pećanca. Proizilazi da se praktično zalagao da Bugari preuzmu proširenu zaštitu železničke pruge od granice do Jagodine i posednu garnizone u Nišu, Leskovcu, Čupriji i Jagodini.^{114'}

Ulaskom bugarskih trupa nemačka vojna uprava u Srbiji ostala je i dalje nepromenjena. Komandu na celoj teritoriji Srbije zadržavao je i dalje opunomoćeni general - komandant u Srbiji, kome su se u taktičkom pogledu potčinjavale i tri prispele bugarske divizije. Nemačke oružane snage su u očima bugarskih okupatora uživale neograničen ugled. Prema nemačkim vojnicima gajilo se najveće poverenje. Nemački vojnik se visoko cenio, a prema Nemcima izražavalo osećanje duboke zahvalnosti.^{115'} Odnosi između Bugara i Nedićevih vlasti, međutim, od prvog dana su bili odnosi nepoverenja i netrpeljivosti s obe strane. Šta više, ulazak Bugara u pet srpskih okruga - niški, leskovački, kruševački,

¹¹³⁾ M. Stojilković, n.d., 133.

¹¹⁴⁾ Isto, 134-5.

¹¹⁵⁾ B. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija...*, 1, 476.

moravski i kragujevački - kolaboracionisti su doživeli kao uvredu. Nedićeva pretnja samoubistvom ukoliko Bugari uđu u Srbiju preko dotadašnje demarkacione linije ostala je neostvarena. Generalova subjektivna osećanja morala su da se priklone objektivnim odnosima, koji su ga stiskali kao kleštima ne pružajući drugi izbor od onog za koji se na početku opredelio, svođenjem sebe na nivo izvršiooca nemačke politike, čak i onda kada je ona za njega lično bila neprihvatljiva.^{116'}

Bugarsko obezbeđenje saobraćaja nije se u uslovima narodnooslobodilačke borbe na jugoistoku Srbije moglo svesti samo na zaštitne mere, jer su aktivnosti partizanskih odreda uslovljavale daleko aktivnije angažovanje bugarskih divizija protiv NOP odreda Srbije na jugu i istoku. Opadanjem nemačke okupacione moći sve više se širila i bugarska okupaciona zona, što će na kraju bugarske okupacije dovesti Bugare nadomak Beograda. Bugarski okupatori nisu zaostajali za Nemcima u represivnim merama i primeni kolektivne odgovornosti. Bugari su februara 1942. u znak odmazde spalili sela Bojnik i Dragovac. Prema Dimitriju Kuliću, broj streljanih u Bojniku i Dragovcu iznosio je oko 560.^{117'} Posle borbi sa Topličkim odredom spaljena su sela na Pasjači. Bugari su u borbi sa Topličkim i Rasinskim odredom sve više prelazili na sistem talaca.^{118'}

CK KPJ i PK KPJ za Srbiju verovali su 1941. i 1942. da će u Bugarskoj izbiti oružani ustanak protiv režima, a bugarski vojnici pojedinačno i grupno pristupati partizanskim odredima. Ove iluzije, iako održavane 1941. i 1942, nisu se ispunile. Predstave o tome stvarane su na osnovu internacionalističkih zabluda, a na drugoj strani saznanja da u Bugarskoj deluje BRP i da u narodu postoji snažno rusofilsko raspoloženje. Na stranu srpskih partizana prešao je tek neznatan broj bugarskih vojnika, članova BRP, komunističke omladine (REMS-a) i antifašista. Veze između srpskih partizana i bugarskih komunista upostavljane su preko Pirota i Vranja. Oktobra 1942. sekretar Poverenstva OK KPJ Vranje Vasilije Smajević uspostavio je vezu u rejonu Trna sa Slavčem Trnskim, članom BRP. Veza je održana uz neposrednu pomoć Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju.^{119'}

Iz pisma Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju od 27. januara 1942. proizilazi shematsko razgraničavanje između „vojno-fašističkih krugova“ od bugarskog naroda. „Bratimljenje“ sa bugarskom vojskom imalo je smisla samo po liniji zajedničke borbe protiv neprijatelja srpskog i bugarskog naroda, nemačkog okupatora i njegovih „slugu“ u srpskom i bugarskom narodu. Slično stanovište zauzimao je i CK KPJ, koji je u više navrata stavljao u dužnost PK da obrati pažnju na bugarske vojnike i utiče na razaranje njihove okupatorske svesti. Svojim direkti-

⁷ D. Kulić, Bugarska okupacija 1941-1944, I, Niš, 1970, 560.

⁸ B. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, Bugarska vojska u Jugoslaviji 1941-1945, Beograd, 1971, 99, 101.

⁹ N. P. Ilić, Pomoć NOP-a Srbije antifašističkom pokretu Bugarske, Rukovođenje...,

vama Pokrajinski komitet predviđao je pružanje pomoći komunistima u bugarskoj vojsci, podvlačio bratstvo dva naroda, pozivao bugarske vojnike da pristupe partizanima. Na drugoj strani, bugarska vojska tretirana je kao okupatorska, koja sprečava oslobađanje srpskog, pa i bugarskog naroda. Stoga je protiv bugarskih okupatora bilo neophodno nastaviti borbu. Dezertere iz bugarske vojske koji priđu partizanima trebalo je prebacivati na bugarsku teritoriju, gde bi nastavili borbu protiv Nemaca „i njihovih slugu u Bugarskoj“.

CK KPJ zahtevao je od PK da pojača i proširi rad među bugarskim vojnicima.¹²¹ Tim povodom Pokrajinski komitet poslao je uputstvo OK KPJ za Niš da se sa Bugarima vodi borba kao sa okupatorima, ali da se treba povezivati sa njihovim „naprednim elementima“ u cilju propagande i snabdevanja oružjem i municijom.¹²² Pokrajinski komitet je 22. juna 1942. pozvao vojnike, podoficire i oficire bugarske okupatorske armije u Srbiji da prestanu sa pljačkom i nasiljem nad srpskim narodom i da se uključe u narodnooslobodilački pokret.¹²³

Direktive CK KPJ da se uspostave veze sa bugarskim vojnicima proizilazile su iz uverenja da će biti dosta dezertera iz bugarske vojske, doći do ustanka protiv režima, pa čak i svetske revolucije u vreme kada je 1. bugarski okupacioni korpus preuzimao okupacionu zonu na osnovu saglasnosti sa nemačkom komandom. Bio je to izraz internacionalističkih iluzija koje su postojale na početku borbe i u drugim krajevima Jugoslavije i prema drugim okupatorima - Nemcima i Italijanima. Radilo se o bratimljenju sa vojnicima - radnicima i seljacima, potpunim previđanjem nacional-socijalističke i fašističke ideologije i dubine njene indoktrinacije. CK KPJ je potenciranjem ovog pitanja, mada bez ozbiljnijih rezultata, ugađao i Georgiju Dimitrovu, kao što se može videti iz depeša koje je Tito slao Moskvi. CK KPJ je krajem januara 1942. pisao Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju: „Povezati se sa bugarskim vojnicima i pozvati ih da prestanu biti oružje u rukama reakcionarne bugarske vlade, koja hoće i njih da baci u naručje krvavog fašizma. Prvo ih pozvati na bratimljenje i stupanje u partizanske odrede, otpočinjući partizansku borbu i u svojoj zemlji. Radi postizanja ovog cilja treba se u prvom redu povezati sa članovima Partije u bugarskoj vojsci“.¹²⁴

Do kraja 1942. u redove partizanskih odreda stupilo je međutim svega 7 bugarskih vojnika.¹²⁵ Uzaludno je kominternistička radio-stanica „Hristov Botev“ od novembra 1941. upućivala pozive bugarskim vojnicima u Jugoslaviji da ne pucaju na partizane, već da sa oružjem

¹²⁰) Pismo PK KPJ za Srbiju od 27. januara 1942. - Pokrajinskom Poverenstvu KPJ za Niš o odnosu prema okupatorskim trupama. - Zbornik NOR, tom I, knj. 3, dok. 11.

¹²¹) Isto, tom II, knj. 3, dok. 66.

¹²²) Isto, tom I, knj. 3, dok. 86.

¹²³) Isto, tom I, knj. 3, dok. 90.

¹²⁴) V. Glišić, n. d., 261.

¹²⁵) M. Mitrović, Doprinos NOR i jugoslovenske revolucije pokretu Jugoslavije revolucionarnom pokretu Bugarske u periodu april 1941 - septembar 1944, NOR i revolucija u Srbiji 1941-1945, Beograd, 1972, 509.

prelaze na njihovu stranu, da se s njima pobratime i zajedno obrazuju front slobode balkanskih naroda, kao najbolji način zaštite nezavisnosti Bugarske. Kampanja za razaranje bugarske okupatorske armije vođena je i u drugim propagandnim sredstvima BRP: radiju „Naroden glas“, partijskom organu „Rabotničko delo“, „Otečestvenom frontu“, „Mladežnoj iskri“ i drugim. Odziva nije bilo, ili tek neznatnog, koji se meri prelaskom na partizansku stranu po nekog borca. Uspostavljeni dodiri sa bugarskim vojnicima u Beloj Palanci, Nišu, Leskovcu, Kruševcu nisu davali rezultat. Pokrajinski komitet nije uspevaio da uspostavi vezu sa CK BRP Bugarske radničke partije (BRP). Postojala su dva punkta: jedan u Pirotu za veze sa CK BRP i drugi u Crnoj Travi. Veze je uspeo da uspostavi tek delegat CK KPJ u Makedoniji, Dobrivoje Radosavljevič, preko Crne Trave. U pitanju su bile tehničke veze, jer se bez saglasnosti CK KPJ, kao što je upozoravao Pokrajinski komitet, nisu smeli praviti nikakvi sporazumi.

Do promena je počelo da dolazi tek sa opadanjem nemačke moći i snaženjem narodnooslobodilačkog pokreta. Na srpskoj slobodnoj teritoriji prihvatani su borci i rukovodeći kadrovi iz Bugarske; na tom prostoru su sticali iskustva i dobijali naoružanje; bilo je i zajedničkih akcija u Bugarskoj. Bugarski partizani lečeni su na tlu Srbije.^{127'}

Trnski odred bugarskih partizana, obrazovan krajem aprila 1943. na slobodnoj teritoriji Crne Trave, sastojao se u času formiranja od svega tri borca (Slavče Trnski, Dalčo i Stefan), da bi se mesec dana kasnije povećao za još šest boraca koje su činili bugarski Jevreji.^{128'}

Sem Trnskog partizanskog odreda, koji je formiran uz pomoć Okružnog komiteta Vranje i Štaba 2. južnomoravskog NOP odreda, obrazovani su i drugi odredi: Čustendilski, aprila 1944, u predelu Pčinje; Breznički, jula 1944, Šopski, Radomirski i Dupnički.¹ - Od decembra 1943. do septembra 1944. uz neposrednu pomoć KPJ i Glavnog štaba NOV i PO Srbije formirano je više bugarskih bataljona: „Vasil Levski“ u Crnoj Travi, decembra 1943; Bugarski vojnički partizanski bataljon „Georgi Dimitrov“, maja 1944, pod Radanom; „Georgi Rakovski“, juna 1944, u Trgovištu, „Internacionalni partizanski bataljon“ avgusta 1944. kod Žitnog Potoka; „Petko Napetov“ i „Dimitar Blagoev“ u istočnoj Srbiji, „Vasil Petleškov“ i „Vasil Kolarov“, početkom septembra 1944. godine. Bataljoni su uglavnom obrazovani od prebeglih bugarskih vojnika.^{130'} U crnotravskoj Kalni maja 1944. formirana je bugarska 1. i 2. sofijska partizanska brigada. Glavni štab NOV i PO Srbije je od bataljona „Georgi Dimitrov“ i zarobljenih bugarskih vojnika u Jablanici formirao brigadu „Georgi Dimitrov“. Od bugarskih

fV V. Glišić, n.d., 264.

" N. Ilić, n. d., 356.

M. Mitrović, n.d., 508.

partizanskih odreda i četa formirane su u Crnoj Travi još tri bugarske brigade, a početkom septembra 1944. 1. sofijska bugarska partizanska divizija.¹³¹

Žarište ustanka u Sremu - sadejstvo s bosanskim snagama

Razvitak rata u Vojvodini nije mogao da ne odražava neravnomernost ustanka i narodnooslobodilačke borbe, određene činjenicom daje ona bila „raskomadana“, njene oblasti odeljene velikim rekama, nalazila se pod okupacijom dva okupatora i ustaša, sa jakim snagama folksdojčera, opredeljenjem nemačke manjine za Nemačku i mađarske za veliku Mađarsku.

Četnički pokret nije uspeo da se raširi u Vojvodini, zahvaljujući surovom mađarskom okupacionom sistemu, antisrpskom i antijugoslovenskom raspoloženju folksdojčera i mađarske nacionalne manjine, raznovrsnom etničkom sastavu pokrajine, isparcelisanosti okupacionog prostora i raznorodnim snagama okupatora antisrpstvom zadojenih, ravničarskom terenu, vodenim preprekama Dunava, Tise i Save; u Sremu, pre svega, uspehu narodnooslobodilačkog pokreta da oko sebe okupi sve srpske snage i spreči revanšističku nacionalnu politiku prema Hrvatima koji su ostali van narodnooslobodilačkog pokreta do kraja rata. U oceni ovog pitanja i njegovih uzroka ne sme se ispustiti ni predratna autonomistička komponenta dela srpskih građanskih snaga oko SDS koja se protivila velikosrpskom državnom i nacionalnom četničkom programu.¹³² Narodnooslobodilački pokret je u Sremu uspeo da dobije bitku sa četničkim pokretom za srpski narod, kao i u ostalim delovima zapadnog srpstva (Bosanska krajina, Lika, Banija, Kordun, Slavonija) i na Kosovu i Metohiji. Srpski narod se gotovo u celini svrstao na stranu narodnooslobodilačke borbe. Priliv Hrvata u narodnooslobodilački pokret izostao je do završne faze rata. Srpski narod Srema odbacio je vladavinu NDH i borbom odgovorio na pokušaje ustaša da od Srema naprave hrvatsku žitnicu i utvrde svoju istočnu granicu. U Sremu je propao pokušaj prekrštavanja pravoslavaca njihovim prevođenjem na katoličanstvo. Masovne antifašističke organizacije podstakle su otpor ovoj kleroustaškoj meri da se srpski narod denacionalizuje, nacionalno i verski ponizi, napusti pradedovsku veru i stare običaje. Okružni komitet KPJ za Srem je decembra 1942. godine u letku „Dole sa pokrštavanjem“ pozivao Srbe da se ne pokrste, ali i da se bore sa svojom „braćom Hrvatima“ protiv okupatora. Nacionalno-odbrambeni stav mešao se sa internacionalističkom politikom i praksom. Jasno je naznačeno da bi svako „pokrštavanje“ značilo kapitulaciju i izdaju „pred najgorim neprijateljem, kaljanje svoje nacionalne časti i dostojanstva! Nijedan Srbin ne bi smeo da se pokrsti!“¹³³

¹³¹) Isto, 356.

¹³²) B. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija...*, 2. 308.

¹³³> Vojvodina u NOR-u..., 125.

Rukovodstvo Partije u Sremu gledalo je u četnicima opasne protivnike, sa kojima se obračunavalo kao sa najvećim neprijateljima. Prvo Titovo obraćanje iz Bosne sremskim komunistima januara 1942. predviđalo je da se teren čisti od „četničkih i pljačkaških bandi“, likvidiraju petokolonaši, špijuni i svi razbijači narodnooslobodilačke borbe i njihova imovina pleni.¹³⁴⁾

Neuspešni pokušaji infiltracije četnika u Srem karakteristični su i za Banat, pa i za Bačku. Mađarski okupator suočavao se sa pojavama „srpskog nacionalnog organizovanja“, koje je najstrože kažnjavano, ne uspevajući da se ukoreni. Centrala Državne bezbednosti Generalštaba septembra 1943. stavlja pod prismotru 75 lica u Somboru, uglavnom iz redova aktivnih i rezervnih oficira, sudskih činovnika, intelektualaca, zbog formiranja operativnih jedinica (bačkih brigada sa bataljonima u Begeču, Pašičevu, Novom Sadu, u Bačkoj Palanci itd.), vojnog štaba, propagandne i obaveštajne službe. Iako je organizacija ostajala na spiskovima, Sud načelnika Generalštaba osudio je 7. oktobra 1943. deo okrivljenih, a 60 lica predao tužiocu Segedinskog korpusa.¹³⁵⁾

Srem je otkrivao i praktično demonstrirao koliko u uslovima narodnooslobodilačke borbe, kao revolucionarne strategije u uslovima drugog svetskog rata, postaju neodržive ranije komunističke predstave sa rigidnom doktrinom o klasnoj borbi, eksploatorima, proleterskoj revoluciji, osvajanju vlasti jurišem na svoj „zimski dvorac“, predubeđenjima o ponašanju seoskih domaćina, potcenjivanjem značaja nacionalnog i verskog fenomena, te neuočavanju pretnje fizičkom egzekucijom nad srpskim narodom, neuvažavanju tradicije, istorijskog i kulturnog nasleđa. Od borbe za vlast nije se odustajalo, kao srčike strateških zamisli KPJ, ali se smena vlasti izvodila na drukčiji način, u oblicima 0 kojima nije bilo reči u vulgarnoj literaturi niti su bili predviđeni knjiškim šemama. Partija je u Sremu ostvarivala svoju rukovodeću ulogu, ali je u narodu izraslo shvatanje da „smo svi mi jedna partija“. Stoga u Sremu neće doći do klasnih zaoštavanja, koja su inače u praksi drugih jugoslovenskih oblasti izazvala „krvave posledice“. Pomenuta skretanja ostavila su u Sremu samo trag u revolucionarno intoniranim tekstovima.¹³⁶⁾

Srem je postepeno izrastao u centar narodnooslobodilačkog pokreta u Vojvodini. Narodnooslobodilački pokret u Banatu i Bačkoj, gde je narodnooslobodilački pokret morao da se nosi sa terorom mađarskih okupatora, pomognutih mađarskom nacionalnom manjinom 1 folksdojčerima, u Banatu naročito, doživljavao je krizu, kojoj su pogodovale i pogrešne procene Pokrajinskog komiteta KPJ i način borbe banatskih partizana. Sremski ustanici su protiv sebe imali aparat

J³⁴⁾ Isto, 144.

¹³⁵⁾ Dopis Centralne Državne bezbednosti Generalštabu o organizaciji i rukovodiocima srpskog nacionalnog pokreta u Bačkoj kojim rukovodi Draža Mihailović, Budimpešta 3. septembar 1943. - Zbornik NOR, tom XV, knj. 1, Beograd - Budimpešta, 1986, 413-415.

¹³⁶⁾ B. Petranović, Revolucija i historiografija, Beograd, 1985, 455-7.

vlasti NDH, ali se on u prvo vreme nije mogao meriti sa onim mađarskog okupatora i folksdojčera. A i nacionalni odnosi u Bačkoj i Banatu bili su u znaku apsolutne nadmoći Mađara i Nemaca, koji su surovo obezbeđivali svoju vlast i političku prevlast. Sremski partizani mogli su da se oslone na Frušku Goru, nasuprot bespreglednom ravničarskom prostoru Banata i Bačke, naročito nepogodnom za borbu kada, ubiranjem kukuruza, ogole polja. Za razliku od rukovodstva Okružnog komiteta KPJ Srem, koje je već u zimu 1941/1942. uspešno politički pripremalo narod za borbu, oslobođeno sterilnih projekcija, razdvojeni Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu nije prestajao da robuje dogmatskim predstavama; krivo je procenjivao objektivne uslove, računao na brzometnu pobeđu, rizikovao je kadrove, izazivajući protiv sebe nemilosrdnu mađarsku i nemačku represiju.

Srem je u 1942. postao centar narodnooslobodilačke borbe u Vojvodini, njeno žarište, trajna ustanička oblast u kojoj se narodnooslobodilačka borba nije do kraja rata gasila. Razvoj borbe u Sremu odlikovale su sledeće pojave: narastanje boračkih snaga na snažnoj političkoj osnovi masovnih organizacija antifašističkog karaktera, što će dovesti do proširivanja narodnooslobodilačke borbe sa padina Fruške Gore na donji Srem. Zahvaljujući ravničarskom prostoru koji je sa Slavonijom predstavljao žitnicu NDH, 1942. godine došlo je do približavanja akcija Beogradu i ugrožavanja dela najvažnije saobraćajne magistrale za nemačkog okupatora: Zagreb - Beograd; kao rezultat razmaha narodnooslobodilačke borbe usledile su kaznene ekspedicije Nemaca i ustaša na Srem, koje su za sobom ostavile pustoš i zločine; i najzad, 1942. je došlo do odluke da se narasli borački kadar u Sremu, pred predstojeću zimu, prebaci u istočnu Bosnu, preko Save, gde će sa jedinicama istočnobosanskih partizana uzeti aktivno učešće u borbama protiv četnika, ustaša i domobrana.

Razvoj narodnooslobodilačke borbe u Sremu 1942. svedočanstvo je samo za sebe o plimi narodnooslobodilačke borbe, požaru opšteg ustanka koji je zahvatio ravnice, partizanske ofanzivnosti koja je proizilazila iz shvatanja narodnooslobodilačke borbe, nabrekle boračke moći i samopouzdanje, što nije moglo ostati bez uzvratnih represivnih mera ustaša i nemačko-mađarskih okupatora. Partizanske snage Srema primakle su se svojim akcijama Beogradu i Zemunu, dejtvovala u prostoru Sremske Mitrovice i Rume. Samim tim što se radilo o žitorodnom području, narodnooslobodilački pokret organizovao je i žetvu, prikupljanje letine s pozivom da se nijedno zrno ne ustupi okupatoru, njeno uskladištenje, a na drugoj strani, zasejana pšenica i kukuruz na poljima pod kontrolom neprijatelja, sa vršalicama i drugim poljoprivrednim inventarom, paljena su i uništavana.¹³⁷⁾

Srem je održavao veze sa Beogradom i istočnom Bosnom. Postao je prihvatna tranzitna stanica za pripadnike narodnooslobodilačkog

¹³⁷⁾ Vojvodina u NOR-u..., 156.

pokreta koji su dolazili iz Beograda i Zemuna, Mačve i Posavine, a na drugoj strani, preko Srema su stizali rukovodioci koje su Vrhovni štab i CK KPJ upućivali u Srbiju. Tim pre, što je drugi prelaz preko Drine bio više nego dobro čuvan od strane SDS i Ruskog zaštitnog korpusa.

Februarski napad 1942. na žandarmerijsku stanicu u Martincima („martinačka buna“) označio je početak intenzivnijih borbi u Sremu koje više neće prestajati. Borbe su nosili Fruškogorski odred, ojačan mesnim desetinama, te obnovljeni Podunavski odred, koji je delovao na istočnim padinama Fruške Gore i obalskom području Dunava. Početkom leta 1942. Fruškogorski odred je narastao na šest četa sa oko 350 boraca, a Podunavski na tri čete i 200 boraca. Uspon narodnooslobodilačkog pokreta neprijatelj je neuspešno pokušao da zaustavi masovnim streljanjem Srba u fruškogorskom selu Grgurevcima 6. juna 1942. godine.^{138'} U Fruškogorskom, Podunavskom i Posavskom partizanskom odredu, te samostalnoj Bosutskoj četi, borilo se u proleće i leto 1942. oko 1.000 boraca, dok je u mesnim desetinama, udarnim i diverzantskim grupama bilo organizovano preko 3.000 boraca.^{139'}

Otkrivanje i razbijanje Šajkačkog partizanskog odreda 4. januara 1942. samo je poslužilo mađarskim vojnim vrhovima da u južnoj Bačkoj i Novom Sadu, žarištima narodnooslobodilačkog pokreta, izvrše strahovit pokolj srpskog stanovništva. Čak je i Milan Laži Popović bio prinuđen da u interpelaciji u mađarskom parlamentu 15. jula 1942, opravdavajući akciju u Zabiju, kao vojnu po prirodi, osudi ono što je kasnije nastupilo. U Novom Sadu je bilo uništeno toliko života i imovine da je „čovek, i svaki pošteni Mađar, zapanjen njihovom nerazumnošću“.^{140'}

Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu nastavljao je, međutim, da se obraća proglasima bačkim Nemcima aprila 1942. u vreme njihove mobilizacije za SS trupe: „Hitler će brzo propasti. I narod Nemačke to uviđa i počinje da diže glavu. Trgnite se i vi! Osigurajte sebi opstanak u ovoj plodnoj ravnici. Nemojte ići u vojsku, jer vas tamo očekuje sigurna smrt. Zajedno sa ostalim narodima Bačke i Baranje borite se protiv krvavog Hitlera ubice miliona Nemaca“.^{141'} Proglasi ove vrste upućivani su u vreme kada su se bački Nemci bez rezerve uključivali u ratni napor Trećeg rajha, kada se nemačka omladina bezgranično oduševljavala upisivanjem u nemačke SS jedinice, a na drugoj strani izražavala potištenost starijih preko 30 godina zato što nisu mogli da postanu vojnici SS divizije. Nemci su u Bačkoj prednjačili, dajući 16.527 dobrovoljaca. Oblasni komitet KP Bačke, jula 1943, prilikom druge akcije vrbovanja za SS jedinice, nastavljao je da letkom od Nemaca

¹³⁸⁾ Isto, 147.

¹³⁹⁾ J. Veselinov Žarko, n.d., 86.

¹⁴⁰⁾ Zbornik NOR, tom XV, knj. 1, 313, dok. 104.

¹⁴¹⁾ J. Mirnić, Nemci u Bačkoj i NOP 1941-1944, Zbornik NOR i revolucija u Srbiji 1941-1945, Beograd, 1972, 284.

traži da prihvate „bratsku ruku koju nudimo u ime ostalih naroda Bačke”.

Početkom novembra 1942. pripadnici SS divizije „Princ Eugen” opkolili su boravište Žarka Zrenjanina i Strahinje Stefanovića, kada je sekretar PK KPJ za Vojvodinu ubijen, a njegov saborac izvršio samoubistvo. Krajem meseca poginuo je i Bora Mikin, član Okružnog komiteta za severni Banat. Početkom avgusta 1942. uništena je diverzantska grupa u Turiji, u Bačkoj. Obnova organizacija Partije i SKOJ-a, učvršćivanje i povezivanje organizacija, u skladu sa zaključcima savetovanja u Turiji, južna Bačka, pod rukovodstvom Svetozara Markovića u proleće 1942, išlo je više nego teško. Obrazovanje Pokrajinskog narodnooslobodilačkog odbora sa Brankom Bajićem na čelu bilo je više „izraz stremljenja i želja, nego živa stvarnost”. Pogibija Branka Bajića i hvatanje ranjenog Svetozara Markovića u Novom Sadu 19. novembra 1942, koji je februara 1943. obešen, označila je do kraja krizu pokreta u Bačkoj. Novosadska policijska kapetanija obavestila je organe javne bezbednosti da je Marković odbio „srpskog popa”, a da je pre vešanja uzvikivao protiv fašista, „krvoloka”, „hortijevskih pasa”, kličući Staljinu i Crvenoj armiji.¹⁴³

Mađarski okupator je u proleće 1942. izražavao apsolutno nepoverenje prema vojnicima srpske nacionalnosti u mađarskoj vojsci, smatrajući ih potpuno nepouzdanim, jer su bez izuzetka prožeti „jugoslovenskim šovinizmom i boljševičkim idejama”; oni su mogli biti upotrebljeni samo u radnim jedinicama i to uz strogi nadzor i kontrolu.¹⁴⁴ Najstroža naređenja izdavana su protiv „stanodavaca i branioca odbeglih komunisti”. Pored straha od padobranaca, prisutan je u istoj meri i strah od jataka komunista i partizana za državni poredak i bezbednost.¹⁴⁵ Sa pogoršavanjem situacije za nemačku i njene saveznice na Istočnom frontu, pojačan je nadzor nad slovenskim stanovništvom koje je postojalo sve „glasnije”.¹⁴⁶ Prikupljanje letine i njeno obezbeđenje od sabotažnih akcija bilo je izraz posebne brige mađarskog okupatora. Organizovana Služba odbrane delila se na službu osmatranja, službu izviđanja, stražarsku službu, službu javljanja i saopštavanja naređenja, službu kontrole, izvršnu službu.¹⁴⁷ Radi sprečavanja sabotažnih dejstava naoružavani su „poljočuvari” i noćni čuvari. Preventivne mere zaštite predviđale su i zaštitu skladišta fabrika i zaliha poljoprivrednih proizvoda.¹⁴⁸ Preki sudovi imali su funkciju davanja zastrašujućih primera.

U južnom Banatu 1942. i 1943. uspeo se održati Južnobanatski odred, kao i nekoliko uporišta narodnooslobodilačke borbe u severnom Banatu, sa Sreskim komitetom za srez Karađorđevo. Od obnovljenog

¹⁴²⁾ Isto, 288.

^{w3>} Zbornik NOR, tom I, XV, knj. 1, 361, dok. 121.

¹⁴⁴⁾ Isto, 297, dok. 97.

¹⁴⁵⁾ Isto, 336, dok. 111.

¹⁴⁶⁾ Isto, 371, dok. 125.

^{47>} Isto, 385, dok. 130.

¹⁴⁸⁾ Isto, 435, dok. 154.

Melenačkog i ojačalog Aleksandrovačko - karađorđevačkog odreda obrazovan je Severnobanatski partizanski odred, koji se sredinom septembra 1943. prebacio u Srem.¹⁴⁹⁾

Udružene okupatorske (nemačko-mađarske) i ustaške snage organizovale su u leto 1942. tzv. veliku ofanzivu na Srem, koja je imala svoju policijsku i vojnu dimenziju, s osnovnim ciljem da se u obliku "koncentričnog napada" opkoli Fruška Gora i na njoj unište partizanske snage. Policijska akcija počela je 9. avgusta i trajala do polovine septembra 1942. godine. Specijalni Pavelićev opunomoćenik Viktor Tomić, sa Višim redarstvenim povjereništvom Velike Župe Vuka i ustašama, nasrnuo je na narod Srema. Preki sudovi izricali su smrtnu presudu, a Srbi likvidirani na masovnim stratištima (Sremska Mitrovica, vukovarski Dudik, Jasenovac). Smrt je našlo oko 6.000 sremskih rodoljuba, među kojima i veliki slikar iz Sida Sava Šumanović.¹⁵⁰⁾

Naređenje za „čišćenje Srema", pre svega brdskog predela Fruške Gore, izdao je vojni komandant Srbije general Paul Bader 21. avgusta 1942. godine. U tu svrhu obrazovana je „Borbena grupa Borovski", tako nazvana po general-majoru Hajnrihu Borovskom, komandantu 704. pešadijske divizije, u čijem su se sastavu nalazili 6 nemačkih i 11 ustaških bataljona, ustaške i nemačke vazduhoplovne snage i delovi mađarske Dunavske flote. Mađarske granične jedinice preduzele su posebne mere stroge kontrole granice da bi se onemogućilo „infiltriranje nepoželjnih elemenata iz Hrvatske u Bačku i na teritoriju države".¹⁾ Napad grupe započeo je 26. avgusta u rejonu Mitrovica - Ruma - Novi Sad - Erdevik. Na napadnutom prostoru nalazilo se oko 1.000 partizana svrstanih u Fruškogorski, Podunavski i Posavski NOP odred. Probojom partizana iz zaokruženja u pravcu bosutskih šuma i Semberije operacija je 31. avgusta 1942. obustavljena i grupa rasformirana.¹⁵²⁾ Delovi Fruškogorskog odreda uspeali su manevrisanjem da izbegnu uništenje. Partizanske snage izgubile su 50 boraca, među kojima Đorđa Markovića i Stanka Paunovića, komandanta i komesara Štaba partizanskih odreda Srema. Velika ofanziva je prohujala, ali otpor naroda, naročito strada-log u zbegovima, nije slomljen, kao ni partizanska ofanzivna moć. Probudeni narod nije se više dao pokoriti.¹⁵³⁾

Antisrpskoj akciji u Sremu prethodila je tragedija Kozare. Narodnooslobodilačke snage Bosanske krajine imale su maja 1942. oko 7.000 boraca i kontrolisale gotovo celu oblast, sem nekih gradova u dolini Vrbasa, Une i Sane. Nemci i ustaše su 10. juna 1942. krenule u napad na Kozaru, zatvarajući obruč oko boraca i zbegova, sa oko 40 bataljona. Na čelu grupe „Zapadna Bosna" nalazio se general Fridrih Štal, komandant 714. nemačke pešadijske divizije. Drugi krajiški odred je u

¹⁴⁹⁾ J. Popov, Politika KPJ u Vojvodini na stvaranju masovne osnove narodnooslobodilačkog rata i revolucije, Matica srpska, Zbornik za istoriju sv. 16/1977, 18. Vojvodina u NOR-u..., 158.

¹⁾ Zbornik NOR, tom XV, knj. 1, 298-9, dok. 98.

¹⁵²⁾ Isto.

¹⁵³⁾ Vojvodina u NOR-u..., 158.

ofan/ivi i proboju u pravcu Podgrmeča izgubio oko 1.700 ljudi. Neprijatelj je sve do 18. jula 1942. nastavio da ubija srpski narod po zbegovima planine i da pali kozaračka sela. Kozara je doživela svoju epopeju, ali istovremeno i mučeničko stradanje srpskog naroda. Oko 50.000 ljudi - uglavnom žena, staraca i dece - odvedeno je u zloglasni Jasenovac ili pobijeno na licu mesta.¹⁵⁴

Za Nemce je savlađivanje otpora na Kozari imalo za glavni cilj da se obezbedi nesmetana eksploatacija gvozdene rude iz Prijedora, a za NDH je to bila prilika da se u okviru vojnih operacija nastavi sistematski genocid nad Srbima.

Ustaški krugovi su u zimu 1943. razmatrali iseljavanje muškog stanovništva iz istočnog i jugoistočnog Srema, s pozivom na austrijsko iskustvo sa evakuacijom stanovništva 1915. Ideja je radikalizirana u proleće 1943. razvijanjem koncepcija o proterivanju celokupnog pravoslavnog stanovništva („pravoslavnih Hrvata“) sa teritorije NDH, severno od Save, ubijanjem, spaljivanjem i rušenjem srpskih sela, pljačkanjem imovine. Međutim, glavni ustaški stan nije dobio nemačku saglasnost za proterivanje srpskog stanovništva. Nemci su najverovatnije procenjivali da je plan neostvarljiv, da bi doveo do pogoršavanja stanja i opustošenja žitorodnih područja.¹⁵⁵

Antisrpska politika ustaša, Nemaca i Mađara konstantna je u toku rata. Modifikacije su bile izraz pragmatizma i procene celishodnosti konkretnih okolnosti u svetlu vlastitih interesa. Nemci su znali u više navrata ucenjivati srpski kvislinški režim ustaškim ili mađarskim intervencijama u Srbiji. Mađarski okupator držao je okupirane i od decembra 1941. anektirane srpske krajeve kao svoje, ali pojedine struje u mađarskoj vlasti nisu bile spremne na dodatne napore na strani Trećeg rajha i preuzimanje rizika sukoba sa Srbijom. Mađarski ministar unutrašnjih poslova odlučno je odbijao da izađe u susret zahtevima Nemaca da u Srbiji, za potrebe okupacije, od 1. juna 1943. upute dve ili 3 divizije, koje bi Nemci naoružali. Prema njegovom shvatanju to bi bilo nedalekovido, jer „Srbija će uvek biti Srbija“; bio je spreman da podnese ostavku ukoliko bi mađarska vojska prekoračila Dunav.¹⁵⁶

Pred dolazeću zimu postavljalo se pitanje šta uraditi sa naraslom vojskom: ostati preko zime u Sremu, gde partizanske snage nisu mogle da deluju u prostoru ogolele ravnice, ili izvući vojsku van Srema. Mogla se izvesti operacija slanja jedinica na zapad, u Slavoniju, tim pre što se radilo o jedinicama formalno pod komandom Glavnog štaba Hrvatske, odnosno njegovog područnog organa za Slavoniju, ali to rešenje

154) AVNOJ i revolucija, tematski zbornik (priredili S. Nešović, B. Petranović), Beograd 1983, 244-246.

155) Vojvodina u NOR-u..., 208.

156) Zbornik NOR, tom XV, knj. 1, 376, dok. 126.

nije bilo prihvatljivo zbog udaljenosti slavonskih centara narodnooslobodilačke borbe, a trebalo je proći i teren koji je bio načičkan ustaškim i nemačkim posadama i gnezdima. Koliko god ovi vojni razlozi mogli delovati ubedljivo, teško je oteti se mišljenju da sremsko vojno-političko rukovodstvo nije htelo da se oslobodi svog uticaja na odrede koji su se samo nominalno nalazili pod operativnim štabom za Slavoniju. Rukovodstvo se opredelilo za drugu alternativu - prelaz u istočnu Bosnu, preko Save. Jedinice koje bi preko Save prešle u Bosnu bile bi na dohvat ruke, mogle su se vraćati u Srem, vršiti mobilizaciju novih boraca, a na drugoj strani pomoći istočnobosanskim partizanima u borbama protiv četnika koji su sve više osvajali na Majeveci. Jedinice bi se našle bliže Vrhovnom štabu, koji se tada nalazio u zapadnoj Bosni. Teritorija istočne Bosne je, osim toga, obezbeđivala i široko područje za borbena dejstva. Prelaskom sremskih boraca u istočnu Bosnu, Srem je izbegao političku i vojnu izolaciju, a „nabujali ustanak“ zahtevao je odlivanje boraca.¹⁵⁷ Zadugo se održala pesma: „Aoj Bosno zemljo ponosnih bregova, evo tebi u pomoć sremačkih sinova“.

Oktoobra 1942. dva bataljona Šeste istočnobosanske brigade prešla su u Srem, u bosutske šume. Dolazak ratnika iz Semberije i Majevice narod Srema je dočekao sa oduševljenjem. Sremci su popunili bataljone Šeste brigade, a jedan bataljon Sremskog odreda (Posavski) ušao je u sastav brigade. Prelazak u istočnu Bosnu bio je i put odlivanja boraca iz mesnih partizanskih jedinica. Udružene snage - sremskih boraca (900) i bosanske (oko 500) - mogle su se nositi sa četničkim jedinicama na tlu istočne Bosne. Čim su prešli Savu, udružene partizanske snage započele su 5. novembra 1942. borbe protiv četnika. Bitkom kod Maleševaca, 28. novembra 1942, „majevičkim četnicima je bila slomljena kičma“ (Rodoljub Čolaković). Do ovog katastrofalnog poraza četnici su bili osam meseci gospodari srpskih sela, povezani sa srpskom čaršijom u Tuzli, Brčkom i Bijeljini. Seljaci - četnici su se razbežali, a srpski oficiri prešli u Srbiju. Nekoliko majevičkih četničkih vođa (Radivoje Kerović, Jovo Radić, Boro Bogdanović) nastavili su da u grupama „tumaraju po majevičkim selima“.¹⁵⁸

U Sremu je stvorena masovna politička osnova narodnooslobodilačkog pokreta, u čijim se redovima, u vojsci, masovnim antifašističkim organizacijama, vojno-pozadinskim službama, organima vlasti, nalazio gotovo sav srpski narod. Broj članova KPJ povećao se sa 300 krajem 1942. na 750 sredinom 1943. godine, što je najbolji pokazatelj antisektaškog stava, koji nije bio karakterističan za mnoge druge krajeve delovanja KPJ, poznate po svom sektaštvu. Krilatica „Svi smo mi jedna partija“ imala je realnu osnovu u politici okružnog partijskog rukovodstva. Polovinom 1943. u SKOJ-u je bilo preko 2.300 članova. Antifa-

¹⁵⁷ J. Veselinov, n.d., 89.

¹⁵⁸ Isto, 76.

šistička omladina, pod rukovodstvom SKOJ-a, brojala je polovinom 1943. blizu 5.000 članova, sa Okružnim odborom USAOJ-a na čelu.¹⁵⁹⁾ Godinu dana docnije broj članova Partije iznosio je 1.300 u pozadini i 500 u vojnim jedinicama, članova SKOJ-a 3.000, USAOJ-a 14.000 i AFŽ-a 8.000. Krajem leta Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu izvestio je CK KPJ krajem leta 1944: „Čitav Srem je potpuno zahvaćen narodnooslobodilačkim pokretom, kome sada masovno pristupaju i Hrvati”.¹⁶⁰⁾

Za Vojvodinu, posebno Srem, karakteristična je u celom ratnom periodu značajna izdavačka delatnost. Malo je pokrajina u Jugoslaviji u kojima je tokom rata izlazilo 173 lista, bez obzira na neravnomernost njihovog izlaženja i nezavisno od toga što su među njima preovlašivali lokalni ilegalni listovi, bilteni, novine pojedinih odreda. Okružni komitet KPJ za Srem izdavao je „Nedeljni izveštaj”, „Udarnik”, organ OK KPJ za Srem, „Našu borbu” i „Istinu”. „Naša borba” pokrenuta je kao organ NOP-a Srema 1. novembra 1941, da bi kasnije postala organ KPJ za Srem i Vojvodinu. „Istina” se javila kao organ Agitpropa OK KPJ za Srem, ali je od 1943. list prerastao u organ JNOF-a Srema. Na prvom broju „Slobodne Vojvodine” u Novom Sadu radili su Svetozar Marković, Branko Bajić i Nikola Petrović.¹⁶¹⁾

U prvoj polovini 1943. postojala je i široka mreža narodnooslobodilačkih odbora: 103 mesna, osam sreskih (zemunski, staropazovački, sremskokarlovački, rumski, sremskomitrovački, iriški, iločki i šidski), jedan Okružni narodnooslobodilački odbor. Izgrađen je i vojnopozadinski sistem: Komanda sremskog područja i deset komandi mesta. Pod rukovodstvom ovih organa bilo je 296 partizanskih straža, tri bolnice, 46 magazina, osam velikih podzemnih skloništa, nekoliko mobilizacionih centara i niz zanatskih radionica raznih struka.¹⁶²⁾

Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu, oktobra 1942, došao je na ideju da formira Pokrajinski narodnooslobodilački odbor i svog člana Branka Bajića imenovao za njegovog predsednika. Iako nije bio formalno osnovan, Pokrajinski odbor se sa Glavnim štabom NOV i PO Vojvodine obratio 22. avgusta 1943. narodima i nacionalnim manjinama Vojvodine, zahtevajući da se „borba u pojedinim pokrajinama slije u reku opštenarodne borbe”. Oktobra 1943. stvorenje Inicijativni Pokrajinski NOO u koji su, pored Nikole Grulovića, ušli Jovan Popović, Slavko Kuzmanović i Luka Mrkšić. Odbor je sa Glavnim štabom radio na mobilizaciji svih sposobnih muškaraca rođenih od 1903. do 1926. godine, tako da su brigade do kraja februara 1944. dobile osam hiljada novih boraca. Inicijativni PNOO je marta 1944. u Sremskom Podunavlju

¹⁵⁹⁾ J. Popov, n.d., 18.

¹⁶⁰⁾ Isto, 20.

¹⁶¹⁾ R. Curie, Prosvetna i kulturna aktivnost tokom NO rata u Vojvodini, Novi Sad, 1969, 32-35.

¹⁶²⁾ Vojvodina u NOR-u..., 206.

(Belegiš) promenio naziv u Glavni narodnooslobodilački odbor Vojvodine (GNOOV).¹⁶³⁾

Prilikom institucionalizacije vlasti i drugih organizacija korišćena je narodnooslobodilačka i demokratska retorika, ali su praktično svi organi bili transmisije KPJ, kao nukleusa narodnooslobodilačke borbe, vid osvajanja vlasti u okvirima antifašističkog rata i u njegovom toku. Kooptiranje predratnih političara bilo je takođe dekorativni element, ali i izraz naraslog raspoloženja krajem rata za narodnooslobodilački pokret. Tako je za novog člana PNOO bio kooptiran sremski političar (prvak SDS) Aleksandar Šević, antifašista, koji je u Odboru odgovarao za privredna pitanja.

U senci razvoja narodnooslobodilačke borbe u Sremu je od 1942. tekao latentni sukob između partijskog centra u Sremu i partijskog rukovodstva Hrvatske, odnosno njegovog Povereništva za Slavoniju, oko pitanja vojnih i političkih kompetencija, iza čega se de facto skrivala borba oko tog teritorija. Da li će Srem pripasti Vojvodini kao celini ili će se naći, preko partijske organizacije kao merila razgraničenja, u sastavu Hrvatske. Koliko god komunisti bili zahvaćeni internacionalizmom, koji je išao do transa, istorija KPJ pre rata i u ratu pokazuje da internacionalizam pojedinih rukovodstava nije zaboravljao na svoje stvarne ili umišljene nacionalne interese, sa teritorijalnim pretenzijama. Možemo ga posmatrati na širem jugoslovenskom planu, u koncentraciji interesa slovenačkih komunista da izvedu nacionalnu integraciju u drugom svetskom ratu,¹⁶⁴⁾ a na drugoj strani u suprotnom smislu kod crnogorskih komunista, pa i srpskih, da pitanje granica u sutrašnjem uređenju neće imati nikakvog značaja. Komunisti Bugarske, Jugoslavije, Grčke i Albanije u prikrivenom obliku nastavljali su u ratu nacionalne antagonizme građanskih snaga balkanskih zemalja. U Sremu 1942. internacionalizam u srpsko-hrvatskim odnosima nije mogao da potisne istorijsko nasleđe, predratne borbe oko Srema u vreme stvaranja Banovine Hrvatske, činjenicu genocida nad srpskim življem u NDH, naročito pri srpskom karakteru pokreta u Sremu, a na drugoj strani saznanje da su hrvatski komunisti svojim zahtevima u suštini identifikovali prostor NDH kao hrvatski prostor.

Tito je početkom januara 1942. godine stavio do znanja rukovodstvu u Sremu da neposredno potpada pod Glavni štab NOPO Hrvatske, od kojih će dobijati naređenja za rad.¹⁶⁵⁾ Avgusta 1942. uspostavljena je veza između Štaba partizanskih odreda Srema i Štaba Treće operativne zone Hrvatske za Slavoniju i Srem, koji je bio organ Glavnog štaba Hrvatske. Reorganizacijom jedinica u Sremu (tri odreda: Fruškogorski, Podunavski i Posavski) stvoren je Sremski odred kao Treći

¹⁶³⁾ Glavni NOO Vojvodine 1943-1945 (priredila J. Popov), Novi Sad - Sremski Karlovci, 1977, 3-7, 24-5.

Ako se apstrahujemo od ideoloških sastojaka, onda u pitanju slovenačke nacionalne integracije nema razlike između tvorca Osvobodilne fronte (E. Kardelja, B. Kidriča i drugih) i slovenačkih klerikalaca u emigraciji (Mihe Kreka, Alojza Kuhara i drugih).

¹⁶⁴⁾ Vojvodina u NOR-u..., 144.

odred Treće operativne zone Hrvatske (tri bataljona i jedna samostalna četa).

Okružni komitet KPJ za Srem istrajno je radio na obnavljanju Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu. U pitanju je bila namera da se obnovi rukovodstvo koje je postojalo, iako je bilo onemogućeno da deluje, pa i sa članovima rukovodstva nepovezano, izolovano, a u interesu razvijanja jedinstvene narodnooslobodilačke borbe u celoj pokrajini. Obnavljanje rukovodstva bilo je izraz shvatanja o jedinstvu Pokrajine, njenoj integralnosti, pogotovu pri tendencijama CK KP Hrvatske da se Srem stavi pod operativno vojno rukovodstvo Slavonije, odnosno Hrvatske, a kasnije i sama organizacija Partije u Sremu. Odluka Organizacionog sekretarijata CK KPJ da se u Vojvodini osnuju dva pokrajinska partijska rukovodstva - poverenstva: za Banat i drugo za Srem i Bačku, iz aprila 1942, označena je kao „privremena, prelazna i kratkotrajna organizaciona mera". Blagoje Nešković je po ovlašćenju Centralnog komiteta osnovao Pokrajinsko partijsko poverenstvo za Banat, sa Đurom Jovanovićem, koji se nalazio u Beogradu, na čelu.^{166'}

Ivo Lola Ribar avgusta 1942. pokrenuo je pitanje organizacionih mera za obnavljanje Pokrajinskog komiteta, privremenog karaktera, sa Svetozarom Markovićem Tozom na čelu, čije bi se sedište nalazilo blizu tadašnjeg centra pokreta u Vojvodini, to jest Srema, što bi omogućavalo veze sa svim krajevima Vojvodine. Time se nisu isključivale veze -u smislu koordinacije sa Povjerenstvom CK KPH Slavonije za Slavoniju i Pokrajinskog Povereništva za Banat sa Beogradom. Petog januara 1943. Nešković je pisao Okružnom komitetu za Srem, požurujući obnovu partijskog rukovodstva za Vojvodinu. Do obnove privremenog pokrajinskog rukovodstva Vojvodine došlo je tek početkom januara 1943. U sastav tog rukovodstva ušli su: Aćim Grulović, Đura Jovanović, Jovan Veselinov, a predviđeno je da u sastav rukovodstva uđu i preživeli članovi rukovodstva u Bačkoj i Banatu. Za sekretara je izabran Jovan Veselinov. Obnavljanje je označilo i pobjedu teze o nedeljivosti Vojvodine.^{167'}

Marta 1943. partijsko rukovodstvo Hrvatske upoznato je sa stavovima CK KPJ da Srem ne ulazi u sastav KP Hrvatske. Povjerenstvo za Slavoniju i Srijem bilo je ukinuto i obrazovan Oblasni komitet KP Hrvatske za Slavoniju. Najteže je bilo rešiti pitanje šidskog i iločkog sreza. Novi Pokrajinski komitet je maja 1943. pokrenuo pitanje da u sastav pokrajinske partijske organizacije uđe i zemunski srez, koji je do tada pripadao partijskoj organizaciji Srbije, iako je praktično njegovo prirodno zaleđe činio Srem. Pitanje razgraničenja Hrvatske i Vojvodine, to jest Srema, povlačilo se i kasnije, jer je u hrvatskim publikacijama ova oblast tretirana kao hrvatska. Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju pristao je u leto 1943. da se zemunski srez preda Vojvodini.^{168'}

¹⁶⁶⁾ Isto, 175.

¹⁶⁷⁾ Isto, 181.

¹⁶⁸⁾ PK KPJ je 27. juna 1943. od CK KPJ tražio da se reši teritorijalno pitanje: ... „6) I ovom prilikom vas molimo da čim pre resite pitanje zemunskog sreza. Ukoliko se

Na osnovu odluke CK KPJ, 3. jula 1943. došlo je do teritorijalno-političkog i vojnog razgraničavanja nadležnosti između partijskih rukovodstava Vojvodine, Hrvatske i Srbije. Zemun, sa srezom zemunskim, došao je pod vojnu i partijsku kompetenciju vojvođanskih organa. Vojvodini je pripao i prostor zaključno sa linijama Vukovar - Vinkovci - Županja, pa na istok, uključivši i Zemun.¹⁶⁹

CK KPJ ozvaničio je Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu jula 1943, u sastavu: Jovan Veselinov, sekretar; Isa Jovanović, organizacioni sekretar; Nikola Grulović, Aćim Grulović, Geza Tikvicki, Pal Šoti, Nikola Petrović i Vlajko Đuranović. Istog meseca obnovljen je i Pokrajinski komitet SKOJ-a Vojvodine, sa Vlajkom Đuranovićem kao sekretarom.¹⁷⁰

Odlazak sremskih partizana u istočnu Bosnu predstavljao je odluku od strateškog značaja, koja se najmanje sastojala u „prezimpljavanju” ili „prespavljanju” ovih snagu van Srema. Nesporazum je najpre izbio na relaciji Okružni komitet KPJ za Srem i Štab Treće operativne zone, odnosno hrvatskog rukovodstva koje je nastojalo da se celokupni prostor Srema nađe pod vojnim i partijsko-političkim rukovodstvom Glavnog štaba Hrvatske i CK KPJ Hrvatske. Akcije vezivanja i podređivanja u toku rata skrivala su težnju da se Srem izdvoji iz pokrajinske organizacije Vojvodine i priključi Hrvatskoj. Ova tendencija, odranije prisutna u vojnoj sferi, postala je tim očiglednija posle formiranja Povjerenstva Centralnog komiteta KPJ Hrvatske za Slavoniju i Srijem. No, okružni komitet KPJ za Srem već na savetovanju u Novim Karlovcima (Sasama), decembra 1942, odlučno je odbacio vezivanje svoje organizacije za Povjerenstvo CK KPJ Hrvatske za Slavoniju.¹⁷¹

Okružni komitet KPJ za Srem doneo je potpuno samostalno odluku o prelasku sremskih boraca u istočnu Bosnu, ne konsultujući nadređeni

borba više razvija, utoliko nam više čini smetnje ovakvo stanje u zemunskom srezu. Naše pozadinske i vojne vlasti moraju najuže saradivati sa ovim srezom i on im se mora u svemu potčinjavati, a ne kao što je to slučaj sada kada drugovi iz ovoga sreza moraju prethodno da se sporazumevaju sa PK-om Srbije i da se u svemu potčinjavaju njemu. Koliko je ovo stanje nenormalno, vidi se i po najnovijim otkrićima o razornom radu četnika u tom srezu, a naše pozadinske vojne vlasti nisu mogle na vreme sve to da suzbiju. - Lj. Vasilčić, n.d., 167.

U pismu Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu Okružnom komitetu KP Hrvatske Osijek od 19. novembra 1943. o potrebi da se sprovedu odluke CK KPJ o priključenju nekih srezova zapadnog Srema PK KPJ za Vojvodinu, doslovno stoji: „CK KPJ za zapadni Srem izvestio nas je da mu do danas niste predali srezove koje ste po odluci CK KPJ morali predati.

Mi smatramo da se tu radi o sabotiranju odluke CK, jer u rešenju CK od jula ove godine, a i u jednom telegramu koji smo kasnije dobili od CK, jasno je rečeno da vi treba da nam predate srezove o kojima je reč. Po tom pitanju za sada nema diskusije. Tu odluku Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije ne može niko izmeniti, ni drug Ćira, ni vaš OK, niti ma ko drugi. Jedino CK KPJ može menjati svoje odluke.

Tražimo od vas da nam odmah jasno odgovorite da li ćete sprovesti odluku CK KPJ ili nećete, tj. da li ćete nam predati srezove”. - Isto, 233.

^{TM} Pismo PK KPJ za Vojvodinu PK KPJ za Srbiju o sastavu PK - Isto, 168.

I Vojvodina u NOR-u..., 164.

štab Treće operativne zone Hrvatske. Do sredine 1943. u istočnoj Bosni nalazilo se 2.300 vojvođanskih boraca.^{172'} Vojvođanske jedinice, bez obzira što su se vodile kao „odred“, a kasnije „Grupa udarnih bataljona“, faktički su činile brigadu, po organizovanosti, disciplini, političkoj svesti i iskustvu.^{173'}

Snage NOP-a su se u Sremu tako množile da su zahtevale reorganizaciju partizanskih snaga u Sremu i istočnoj Bosni. Osnovan je Operativni štab za Srem u sastavu: Aćim Grulović, komandant, Slobodan Bajić, komesar, Sreta Savić, zamenik komandanta.^{174'} Na teritoriji Srema stvorena je 3. vojvođanska brigada.

Sremski partizanski odred nalazio se u proleće 1943. u istočnoj Bosni, na Majeveci i Semberiji, sa Birčanskim i Majevičkim odredom. Već krajem 1942. počinje institucionalizacija vojvođanskih jedinica u istočnoj Bosni, jer je praktično 1. vojvođanska narodnooslobodilačka udarna brigada postojala od početka novembra 1942, iako nije bila kao takva ozvaničena. Aprila 1942. formirana je 2. vojvođanska brigada. Partijsko rukovodstvo za Srem forsiralo je stvaranje vojvođanskih brigada. Prva, druga i treća vojvođanska brigada ušle su jula 1943. u sastav 16. vojvođanske narodnooslobodilačke udarne divizije. Za komandanta je postavljen Danilo Lekić, a za političkog komesara Stefan Mitrović. Divizija se nalazila pod neposrednim rukovodstvom Vrhovnog štaba NOV i POJ. Istog meseca formiran je i Glavni štab NOV i PO Vojvodine, koji je zamenio dotadašnji Operativni štab Vojvodine.^{175'}

Sredinom 1944. na terenima Bosne operisale su dve vojvođanske divizije, mahom sastavljene od Sremaca, u sastavu 12. Vojvođanskog korpusa sa blizu 10.000 boraca. Na tlu Srema dejstvovala su dve brigade: Šesta i Sedma, te nekoliko partizanskih odreda sa oko 4.000 boraca.^{176'}

Sremom je u jesen 1943. prokrstarila još jedna kaznena ekspedicija. Oko 5.000 vojnika - Nemaca i domobrana, u operaciji poznatoj kao „Operacija Kamerhofer“, prošli su sremskim selima u cilju da „očiste“ donji Srem. Neprijateljske snage polazile su od Zemuna, Rume, Sremske Mitrovice, Stare Pazove i Sida. U toku tronedeljne ofanzive došlo je do terorističkih upada u sremska sela i ubijeno je 250 civila. Prvih dana oktobra 1943. u Srem je stigla 1. kozačka divizija, pod komandom general-majora Panvica, sastavljena od zarobljenih crvenoarmejaca, belogardejskih dobrovoljaca i mobilisanih kozaka iz Ukrajine, sa Kubana i Tereka. Divizija je bila raspoređena duž železničke linije od Stare Pazove do Tovarnika, sa zadatkom da „očisti“ Frušku Goru i jugozapadni Srem, počinivši nezapamćene zločine u selima jugoistočnog Srema.^{177'}

¹⁷²⁾ J. Popov, n.d., 17.

¹⁷³⁾ J. Veselinov, n.d., 87.

¹⁷⁴⁾ Isto, 109.

¹⁷⁵⁾ Vojvodina u NOR-u..., 199.

¹⁷⁶⁾ J. Popov, n.d., 20.

¹⁷⁷⁾ Vojvodina u NOR-u..., 238.